

The Impact of Climate Change on Environmental Crimes; With Emphasis on Jurisprudence, Policies, and Criminal Laws of Iran

Fatemeh Alizadeh

Assistant Professor of Islamic Jurisprudence and Law, Department of Jurisprudence, Faculty of Humanities, Yasouj University, Yasouj, Iran. Email: fat.alizadeh1352@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received 12 December 2025
Received in revised form 02 May 2026
Accepted 03 June 2026
Available online 22 June 2026

Keywords:

Climate Change,
Environmental Crimes,
Criminal Policy,
Imami Jurisprudence

ABSTRACT

Objective: This research aims to investigate the effects of climate change on the evolution of the structure of environmental crimes in Iran and to diagnose the legislative shortcomings and the criminal policy of the country in confronting emerging climate-related crimes. Research.

Method: This study employs an analytical-descriptive method, relying on written sources and field data. A critical analytical approach and the examination of current laws formed the basis for assessing the existing challenges in addressing environmental crimes related to climate change.

Results: The findings indicate that Iran's legislative system and criminal policy face major challenges in dealing with emerging climate crimes, including the lack of specific criminalization, weaknesses in preventive and compensatory mechanisms, and ambiguity in delineating civil and criminal liabilities. Furthermore, the research analyzes the theoretical capacities of Imami jurisprudence (including principles such as *la zarar* [noharm], *tasbib* [causation], *itlaf* [destruction], and the prohibition of *ifsad fi al-arz* [corruption on earth]) as a solid foundation for extending criminal liability and designing preventive and compensatory policies.

Conclusion: The study concludes that effectively confronting emerging climate crimes requires the systematic alignment of Imami jurisprudential principles with a strategic revision of legislative texts and the enhancement of interaction among legislators, jurists, and environmental specialists. Formulating flexible criminalizations and ensuring ecosystem restoration mechanisms are essential prerequisites for realizing a sustainable environmental criminal policy and safeguarding collective and intergenerational interests in the context of the climate crisis.

Cite this article: Alizadeh, F. (2026). The Impact of Climate Change on Environmental Crimes; With Emphasis on Jurisprudence, Policies, and Criminal Laws of Iran. *New Research in Islamic Humanities Studies*, 5 (10), 1-26.
<https://doi.org/10.22034/api.2026.2075526.1525>

© Author retain the copyright and full publishing rights.

DOI: <https://doi.org/10.22034/api.2026.2075526.1525>

Publisher: Lorestan University.

Introduction

Climate change stands as one of the most formidable global challenges of the 21st century. Its impacts extend far beyond disrupting ecosystems, fundamentally altering the patterns and severity of environmental crimes. In the Iranian context, characterized by rising temperatures, declining precipitation, and soil degradation, this transformation is particularly acute. The country is witnessing a shift from traditional crimes, such as illegal hunting or timber smuggling, to novel and more systemic offenses directly linked to climatic stressors. These include illegal groundwater extraction exacerbating water scarcity, industrial pollution that intensifies local climate vulnerabilities, and ecologically destructive projects that fuel inter-communal conflicts, as seen in tensions over water resources in central regions (Bazvand & Nourmohammadi, 2023, p. 70; Pourbafarani & Hemmati, 2016, p. 351).

While Article 50 of the Iranian Constitution mandates environmental protection as a public duty, the legal framework reveals significant gaps. It lacks climate-specific criminal provisions, suffers from ambiguous liability rules for corporations, and exhibits weak enforcement mechanisms, particularly within the Department of Environment (Bayat & Seghal, 2024, p. 85-90). The criminal policy, anchored in Article 50 and statutes like Article 688 of the Islamic Penal Code (criminalizing pollution and destruction of natural resources), faces structural challenges. These include the absence of specialized criminalization for climate-driven crimes, ineffective penalties, and the unresolved question of corporate criminal responsibility in polluting industries (Pourbafarani & Hemmati, 2016, p. 351).

This research posits that Imami jurisprudence holds substantial untapped potential to address these legislative and policy shortcomings. Foundational principles such as *La Darar*, *Tasbib*, *Itlaf*, and the proscription of *Ifsad fi al-Ard* are not merely ethical guidelines but can serve as direct legal bases for criminalization, prevention, and compensation. In Imami thought, the environment is considered a divine trust (*Amanah*) and common property, making its destruction akin to spreading corruption on earth (Makarem Shirazi, 2015; Fahimi & Arabzadeh, 2012, p. 193). This study, through a critical-analytical lens, explores the capacity of these jurisprudential rules to inform and reform Iran's environmental criminal policy. It argues for a synergistic model where jurisprudence, legislation, and scientific expertise converge to establish sustainable environmental governance capable of addressing the unique challenges posed by climate change.

Method

This research is conducted using an analytical-descriptive method. The analytical dimension involves a critical examination of Iran's current legislative framework, including the Constitution, the Islamic Penal Code (2013), the Environmental Protection and Enhancement Act, and other relevant statutes. This critical analysis identifies substantive and procedural gaps in addressing climate-related environmental crimes.

The descriptive component synthesizes written sources, including classical and contemporary jurisprudential texts, legal commentaries, and field data concerning environmental conflicts in Iran. The approach is interdisciplinary, bridging legal analysis, jurisprudential reasoning, and environmental science insights. The primary tool is qualitative content analysis, focusing on interpreting legal texts and jurisprudential principles to construct a coherent framework for a revised criminal policy. The study relies on library research and document analysis, evaluating the consistency and efficacy of existing laws against the backdrop of climate change impacts and the theoretical foundations offered by Imami jurisprudence.

Results

The Evolving Nature of Environmental Crimes in the Climate Era Climate change acts as a threat multiplier, transforming and intensifying environmental crimes. Traditional offenses persist, but new paradigms emerge:

Resource Scarcity Crimes: Droughts and water stress drive illegal well-digging and aquifer depletion, leading to social unrest and inter-communal violence.

Pollution as Climate Aggravation: Industrial emissions that contribute to global warming and local pollution, degrading air quality and public health, represent a dual crime against both immediate environment and global climate systems.

Ecological Destruction Leading to Conflict: The desiccation of wetlands (e.g., Lake Urmia) or unsustainable water transfers destroy ecosystems and livelihoods, creating new social fault lines and potential for crime.

Major Deficiencies in Iran's Current Legislative and Criminal Policy Framework The analysis reveals several critical weaknesses:

Lack of Specific Climate Crime Criminalization: No law explicitly defines or penalizes acts that significantly contribute to climate change (e.g., excessive greenhouse gas emissions from specific industries) or that exploit climate vulnerabilities for gain.

Weak and Deterrence-Lacking Penalties: Fines are often minimal and not commensurate with the long-term, widespread damage caused. Prison sentences are short and rarely applied to powerful corporate or institutional actors.

Ambiguity in Liability, Especially for Legal Persons: While Article 143 of the Islamic Penal Code recognizes corporate criminal liability, its application in environmental cases is fraught with procedural and substantive ambiguities, allowing polluting industries to evade direct responsibility.

Ineffective Preventive and Compensatory Mechanisms: The law lacks robust tools for *ex-ante* prevention (like stringent environmental impact assessments with legal teeth) and *ex-post* ecosystem restoration orders. Compensation is often monetary and fails to address the ecological damage.

The Jurisprudential Capacities of Imami Fiqh: A Foundational Resource Contrary to the legislative gaps, Imami jurisprudence offers a rich repository of principles that can directly inform a modern, effective environmental criminal policy:

The Rule of *La Darar* (No Harm): This fundamental principle prohibits inflicting harm upon others. In the climate context, its scope can be expanded from individual harm to encompass "public harm" or "ecological harm." Any action foreseeably causing large-scale or intergenerational environmental damage can be criminalized based on this rule. It supports a preventive policy, allowing intervention before damage is fully realized.

The Rules of *Itlaf* (Direct Destruction) and *Tasbib* (Indirect Causation):

Itlaf establishes strict liability for directly destroying another's property. Natural resources can be classified as public property, making their direct destruction (e.g., clear-cutting a protected forest) a criminal act. *Tasbib* is even more crucial for climate crimes, which often involve complex causality. It establishes liability for indirectly causing harm. A factory whose emissions degrade air quality and public health over time, or a government agency whose water policy leads to desertification, can be held responsible through *Tasbib*. These rules can underpin both civil liability for compensation and criminal liability for punishment.

The Prohibition of *Ifsad fi al-Ard* (Corruption on Earth): Derived from the Quran (7:85), this concept categorizes widespread, systemic destruction as a grave sin and crime. Large-scale environmental degradation that disrupts ecological balance and social order—precisely what climate change entails—can be classified as *Ifsad*. This provides a powerful jurisprudential basis for defining and severely penalizing major environmental crimes.

Non-Abatable Liability ('*Adam al-Isqat*): A key finding is that jurisprudential reasoning leads to the conclusion that liability for major environmental harm is not abatable through private settlement. Because the environment is a public trust (*Amanah*) and its protection involves *Haqq Allah* (the right of God) and public rights (*Huquq al-Nas al-'Ammah*), the state, as the guardian of public interest and future generations, must pursue restoration and punishment regardless of private settlements between immediate parties.

Bridging the Gap: From Jurisprudential Principle to Effective Law
The research demonstrates that these principles are not abstract. They can directly translate into legal reforms:

Flexible Criminalization: Using *La Darar* and *Ifsad fi al-Ard*, lawmakers can draft laws that criminalize not only actual harm but also high-risk activities that pose a severe threat to the climate and environment.

Comprehensive Liability: The rules of *Tasbib* and joint liability can inform laws that clearly establish the criminal responsibility of corporate directors, government officials, and multiple contributors to an environmental harm.

Restorative Justice: The emphasis in *Itlaf* and *Daf' al-Darar* (repelling harm) on restoration can shift the penal focus from mere punishment to court-ordered ecological rehabilitation.

Conclusion

This study concludes that climate change is fundamentally reshaping the landscape of environmental crime in Iran, necessitating an equally transformative response from the criminal justice system. The current legal and policy framework is ill-equipped to handle the novel,

systemic, and often diffuse nature of climate-related offenses. Its primary shortcomings lie in reactive, narrow, and often ineffective penal measures.

However, Iran possesses a unique and powerful internal resource for legal reform: the principles of Imami jurisprudence. Rules like *La Darar*, *Itlaf*, *Tasbib*, and the prohibition of *Ifsad fi al-Ard* provide a coherent, ethically grounded, and legally sound foundation for building a proactive, preventive, and restorative environmental criminal policy. These principles support the criminalization of acts that cause or risk widespread ecological harm, establish clear and expansive liability (including corporate and institutional), and prioritize the repair of environmental damage.

Therefore, effective confrontation of emerging climate crimes requires a systematic and strategic effort to align the country's legislative texts with these jurisprudential capacities. This is not a call for theocratic lawmaking, but for intelligent legal borrowing from a rich intellectual tradition to solve contemporary problems. It necessitates sustained, tripartite collaboration between legislators, jurists well-versed in both traditional fiqh and modern challenges, and environmental scientists. Only through such synergy can Iran develop a resilient, just, and effective environmental criminal policy capable of safeguarding public interests and intergenerational equity in the face of the ongoing climate crisis.

Author Contributions

The author contributed equally to the conceptualization of the article and writing of the original and subsequent drafts.

Data Availability Statement

Data available on request from the authors.

Acknowledgements

Thanks and appreciation have not been expressed.

Ethical Considerations

The author strictly adhered to the highest standards of research integrity. The authors avoided data fabrication, falsification, plagiarism, and any other form of scientific misconduct.

Funding

This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Conflict of Interest

The author declare no conflict of interest.

تأثیر تغییرات اقلیمی بر جرایم زیست‌محیطی؛ با تکیه بر فقه، سیاست‌ها و قوانین کیفری ایران

فاطمه علی زاده

استادیار گروه فقه و حقوق اسلامی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران. رایانامه: fat.alizadeh1352@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی،	هدف: هدف این پژوهش، بررسی تأثیرات تغییرات اقلیمی بر تحول ساختار جرایم زیست‌محیطی در ایران و آسیب‌شناسی کاستی‌های تقنینی و سیاست کیفری کشور در مقابله با جرایم نوظهور اقلیمی است.
تاریخچه مقاله: تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۰/۱۱ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۲/۱۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۱۳ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۴/۰۱	روش پژوهش: این پژوهش با بهره‌گیری از روش تحلیلی - توصیفی و با استناد به منابع مکتوب و داده‌های میدانی انجام شده است. رویکرد تحلیلی انتقادی و تحلیل قوانین فعلی، پایه اصلی بررسی چالش‌های موجود در زمینه مقابله با جرایم زیست‌محیطی مرتبط با تغییرات اقلیمی بوده است.
کلیدواژه‌ها: تغییرات اقلیمی، جرایم زیست‌محیطی، سیاست جنایی، فقه امامیه	یافته‌ها: یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که نظام تقنینی و سیاست کیفری ایران در مواجهه با جرایم اقلیمی نوظهور با چالش‌های عمده‌ای همچون فقدان جرم‌انگاری اختصاصی، ضعف مکانیسم‌های پیشگیرانه و جبرانی، و ابهام در مرزبندی مسئولیت‌های حقوقی و کیفری روبرو است. همچنین، پژوهش ظرفیت‌های نظری فقه امامیه (از جمله قواعد لاضرر، تسبیب، اتلاف و حرمت افساد فی‌الارض) را به عنوان پایه‌ای محکم برای گسترش مسئولیت کیفری و طراحی سیاست‌های پیشگیرانه و جبرانی تحلیل کرده است.
	نتیجه‌گیری: نتیجه‌گیری پژوهش بر این امر تأکید دارد که مقابله مؤثر با جرایم نوپدید اقلیمی، مستلزم هم‌سویی نظام‌مند قواعد فقه امامیه با بازنگری راهبردی در متون تقنینی و تقویت تعامل بین قانون‌گذاران، فقها و متخصصان محیط زیست است. تدوین جرم‌انگاری‌های انعطاف‌پذیر و تضمین مکانیسم‌های بازگشت اکوسیستم‌ها، به عنوان پیش شرط تحقق سیاست جنایی محیط زیست پایدار و حفظ منافع جمعی و بین‌نسلی در شرایط بحران اقلیمی ضروری است.

استناد: علی زاده، فاطمه. (۱۴۰۵). تأثیر تغییرات اقلیمی بر جرایم زیست‌محیطی؛ با تکیه بر فقه، سیاست‌ها و قوانین کیفری ایران. *پژوهش‌های نوین در مطالعات*

علوم انسانی اسلامی، (۱۰)، ۵، ۲۶-۱. <https://doi.org/10.22034/api.2026.2075526.1525>

DOI: <https://doi.org/10.22034/api.2026.2075526.1525>

© نویسنده.

ناشر: دانشگاه لرستان.

مقدمه

تغییرات اقلیمی به عنوان یکی از بزرگ‌ترین تهدیدهای جهانی قرن حاضر، نه تنها بر اکوسیستم‌ها اثر گذاشته است، بلکه الگوهای جرایم زیست‌محیطی را نیز دگرگون کرده است. این تغییرات از تخریب سنتی منابع طبیعی مانند جنگل‌زدایی و آلودگی رودخانه‌ها به بحران‌های نوین و پیچیده‌تری مانند کمبود آب، منازعات اجتماعی بر سر منابع (مانند تنش‌های آبی در مناطق مرکزی ایران) و حتی مهاجرت‌های اجباری ناشی از خشکسالی سوق یافته است. تغییرات اقلیمی در ایران، که با پدیده‌هایی مانند افزایش دما، کاهش بارندگی و تخریب خاک همراه است، جرایم زیست‌محیطی نوینی را به وجود آورده که فراتر از جرایم سنتی مانند شکار غیرمجاز یا قطع درختان است. برای نمونه، برداشت غیرمجاز آب از منابع زیرزمینی منجر به بحران‌های اجتماعی مانند تنش‌های محلی در برخی مناطق کشور شده و تخریب اکوسیستم‌ها (مانند خشک شدن تالاب‌ها) به منازعات قومی و اقتصادی دامن زده است (بازوند و نورمحمدی، ۱۴۰۲: ۷۰؛ پوربافرانی و همتی، ۱۳۹۵: ۳۵۱). البته به عوامل موثر بر تغییرات اقلیمی، برخی تروریسم علیه محیط زیست را هم افزوده‌اند (نک: پورهاشمی، نامیان؛ طیبی، ۱۳۹۴: ۱۶۷) هر چند اصل ۵۰ قانون اساسی حفاظت از محیط زیست را الزامی می‌داند، اما می‌توان گفت قوانین ایران با خلأهای جدی مواجه است؛ نبود جرم‌انگاری اقلیم‌محور (مانند جرایم مرتبط با انتشار گازهای گلخانه‌ای)، ابهام در مسئولیت اشخاص حقوقی (مانند صنایع آلوده‌کننده)، و ناکارآمدی مکانیسم‌های اجرایی (مانند ضعف نظارت سازمان حفاظت محیط زیست) و بویژه عدم بهره‌گیری مناسب و به روز از فقه امامیه از جمله این مشکلات هستند (بیات و صیقل، ۱۴۰۳: ۸۵-۹۰). از سوی دیگر سیاست کیفری ایران، که بر پایه اصل ۵۰ قانون اساسی (حفاظت از محیط زیست به عنوان وظیفه عمومی) و مواد قانونی مانند ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی (جرم‌انگاری آلودگی و تخریب منابع طبیعی) استوار است، با چالش‌های ساختاری روبروست. این چالش‌ها شامل فقدان جرم‌انگاری اختصاصی برای جرایم اقلیم‌محور، ناکارآمدی ضمانت اجرای کیفری (مانند جریمه‌های ناکافی یا عدم اجرای احکام) و ابهام در مسئولیت اشخاص حقوقی در فعالیت‌های صنعتی آلوده‌کننده می‌شود (پوربافرانی و همتی، ۱۳۹۵: ۳۵۱). با وجود این، شکاف بین قواعد فقهی و برخی قوانین موضوعه، مانع کارآمدی سیاست کیفری شده و منجر به افزایش جرایم بدون مجازات مؤثر می‌شود. با این حال، فقه امامیه به عنوان منبع اصلی حقوق ایران، ظرفیت‌های غنی برای مقابله با این مسائل ارائه می‌دهد. قواعد بنیادینی مانند لاضرر، تسبیب (سبب‌سازی غیرمستقیم خسارت)، اتلاف (تلف مستقیم مال) و حرمت افساد فی الارض (ناروایی و قبح فساد در زمین، برگرفته از آیه ۸۵ سوره اعراف) نه تنها مبنای پیشگیری از جرایم زیست‌محیطی هستند، بلکه می‌توانند به عنوان ابزاری برای جبران خسارت و اعمال مسئولیت کیفری عمل کنند. آنگاه که در فقه امامیه، محیط زیست، به عنوان امانت الهی و مال مشترک تلقی می‌شود، تخریب آن معادل افساد فی الارض دانسته می‌شود (مکارم شیرازی، ۱۳۹۴: <https://www.isna.ir/news/> ۹۴۱۲۱۶۱۰۵/۹۴۱۲۱۶۱۰۵). این پژوهش با رویکرد انتقادی و تحلیلی، ظرفیت‌های فقهی را برای تقویت سیاست جنایی پیشگیرانه بررسی می‌کند و بر پیوند این قواعد با قوانین مدنی (مانند مواد ۳۰۷ و ۳۰۸ قانون مدنی) و کیفری (مانند مواد ۶۸۶ و ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی) تمرکز دارد. هدف نهایی، همسویی فقه، تقنین و اجرا برای دستیابی به حفاظت پایدار از محیط زیست است که می‌تواند الگویی برای سیاست‌گذاری‌های آینده در ایران فراهم کند. دغدغه اصلی پژوهش حاضر، اصلاح سیاست کیفری ایران از طریق واردن کردن قواعد فقهی به امر تقنین است، تا با مقابله با جرایم اقلیمی نوین - که ناشی از تغییرات اقلیمی است - تعادل زیست محیطی حفظ شود. این رویکرد نه تنها خلأهای قانونی را پر می‌کند، بلکه فقه امامیه را به عنوان منبع الهام‌بخش برای حقوق معاصر برجسته می‌سازد.

گفتنی است به لحاظ پیشینه هر چند تحقیقات قابل توجهی در حوزه محیط زیست به رشته تحریر درآمده است. چراکه تغییرات اقلیمی بسیار اثرگذار است. این مساله اندیشمندان را به تفکر و پژوهش وا داشته است. اما باید گفت با این پژوهش تفاوت‌هایی دارند. برخی به مربوط به حوزه‌های فنی و تکنولوژیک محیط زیست هستند. مثل مطالعاتی در مورد نقش جنگل یا آب و.... بر محیط زیست انجام شده است. اما تحقیقات مرتبط با مباحث فقهی و حقوقی نیز برکنار برخی غفلت‌ها و ناگفته‌ها

نیست. برای نمونه تحقیقات بیات و صیقل (بیات و صیقل، ۱۴۰۳) فاقد مبانی اصیل جرم‌انگاری اقلیم‌محور در حقوق کیفری ایران هستند و مبتنی بر اصل ضرر بر پایه علوم اجتماعی هستند یا پژوهش‌های مانند مکتوب پور بافرانی و همتی (پوربافرانی و همتی، ۱۳۹۵) و همانند آن نتوانسته‌اند مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی در جرایم صنعتی آلاینده - که منجر به تغییرات اقلیمی می‌شود - را آشکار سازد، ضمن اینکه به حوزه فقهی نپرداخته و متعرض تسبیب به سهم هر یک از مقصران و ضمان طولی و تدرجی نشده‌اند. برخی مکتوبات (فهمی و عرب‌زاده، ۱۳۹۱) به معرفی قواعد مربوطه البته با خوانش سنتی پرداخته‌اند و ظرفیت این قواعد فقهی در تقنین کیفری مدرن زیست‌محیطی مبتنی تغییرات اقلیمی نادیده گرفته شده است. خلأ نگاه اجتماعی - عدالتی در تمرکز بر آسیب‌پذیران در مقالات و مکتوبات مشهود است. تقریباً هیچ کدام به صورت خاص و نظام‌مند به جرایم اقلیمی نوین (مانند برداشت غیرمجاز آب زیرزمینی به عنوان جرم اقلیم‌محور یا تخریب تالاب‌ها به عنوان منشأ منازعه قومی) و به‌ویژه راه‌حل‌های فقهی برای جرم‌انگاری و پیشگیری از آن‌ها نپرداخته‌اند. پاره‌ای از نوشته‌های در مورد ناظر به بعد اجتماعی و جامعه‌شناختی موضوع محیط زیست است و نه الزاماً فقهی و حقوقی. اما پژوهش حاضر با رویکرد انتقادی - تحلیلی، قواعد فقهی را به عنوان ابزار جرم‌انگاری اقلیم‌محور (نه صرفاً مدنی با خوانش سنتی) به کار می‌گیرد و الگویی عملی برای تقنین ارائه می‌دهد. این پژوهش با پر کردن خلأ ادغام فقه در سیاست جنایی اقلیمی (مبتنی بر تغییرات اقلیمی) نه تنها خلأهای قانونی را هدف می‌گیرد، بلکه فقه امامیه را به عنوان ابزاری پویا برای عدالت زیست‌محیطی در عصر تغییرات اقلیمی برجسته می‌سازد. این نوآوری، فقه امامیه را از منبع سنتی به ابزار پویای سیاست جنایی اقلیمی تبدیل می‌کند، خلأ ادبیات را پر کرده و الگویی برای کشورهای اسلامی ارائه می‌دهد. چراکه پر کردن شکاف فقه - اقلیم، عدالت زیست محیطی را در برابر تغییرات جهانی تضمین می‌کند. پژوهش با ادغام فقه - اقلیم - عدالت، حقوق نسل آینده را پاس می‌دارد.

شناخت مفاهیم و چهارچوب نظری

چستی تغییرات اقلیمی

تغییرات اقلیمی در ادبیات حقوقی معاصر، به دگرگونی‌های بلندمدت و قابل ملاحظه در الگوهای آب‌وهوایی اطلاق می‌شود که تحت تأثیر عوامل انسانی (مانند انتشار گازهای گلخانه‌ای، بهره‌برداری بی‌رویه از منابع طبیعی، جنگل‌زدایی و آلودگی صنعتی) یا عوامل طبیعی رخ داده و همچنین پیامدهای زیست‌محیطی، اقتصادی و اجتماعی گسترده به دنبال دارد (IPCC¹). در حیطه حقوق بین‌الملل، تغییرات اقلیمی بر اساس اسناد مرجع همچون کنوانسیون تغییر اقلیم سازمان ملل² رفتاری جمعی در قبال تأثیرات سوء محیط زیستی تلقی می‌شود که دولت‌ها موظف به مقابله، پیشگیری و جبران آن‌اند (UNFCCC, Art.2: 2015). از منظر حقوق کیفری داخلی، این تغییرات زیربنای ظهور جرایم زیست‌محیطی جدیدی هستند که نیازمند شناسایی، تعریف دقیق و تدوین سیاست جنایی مؤثر در چارچوب قوانین ایران است.

جرم زیست‌محیطی

جرم زیست‌محیطی در ادبیات حقوقی معاصر، هرگونه عمل یا ترک فعلی است که به طور مستقیم یا غیر مستقیم، سلامت و تعادل اکولوژیک محیط زیست اعم از طبیعی (منابع تجدیدشونده و غیرتجدیدشونده) یا مصنوعی (محیط ساخته‌شده) را مخدوش سازد و این رفتار توسط قانون‌گذار به عنوان مصداق جرم شناخته شده باشد. این دسته از جرایم، که طیف وسیعی از مصادیق را در بر می‌گیرند؛ از تخریب جنگل‌ها و شکار غیرمجاز گرفته تا آلودگی‌های فرامرزی و انتشار گازهای گلخانه‌ای

1. Intergovernmental Panel on Climate Change

سازمان بین‌دولتی تغییر اقلیم

2. UNFCCC یا United Nations Framework Convention on Climate Change

متحد درباره تغییر اقلیم یا کنوانسیون چارچوب تغییر اقلیم در سازمان. کنوانسیون چارچوب سازمان ملل

که غالباً بر اساس معیار سوءنیت (قصد قبلی) یا مسئولیت ناشی از غفلت (بی‌مبالاتی و عدم رعایت مقررات) طبقه‌بندی می‌شوند (حسائی و صابری، ۱۴۰۴: ۱۱۱). در هر صورت، ملاک تحقق این جرایم، تهدید سلامت عمومی یا برهم زدن تعادل محیط زیست به عنوان سرمایه مشترک است. این رویکرد نه تنها مسئولیت مدنی (جبران خسارت) را ایجاب می‌کند (نمایان و طیبی، ۱۴۰۰: ۷۱) بلکه می‌تواند مبنای محکمی برای مسئولیت کیفری (اعمال مجازات‌های تعزیری) بازدارنده در قوانین کیفری باشد.

مسئولیت کیفری محیط زیست

مسئولیت کیفری محیط زیست، واکنش و پاسخ حقوقی - کیفری جامعه و نظام حقوقی در برابر اعمال مجرمانه‌ای است که منجر به تخریب، آلودگی یا برهم زدن تعادل محیط زیست می‌شود. این مسئولیت، با هدف حمایت از امنیت ملی و زیست‌محیطی، شامل اعمال مجازات‌های کیفری (مانند حبس، جریمه یا تعزیرات) بر مرتکبان است. برخی آن را به عنوان آخرین راهکار در کنار ابزارهای اداری و مدنی می‌دانند (شامبیاتی، ۱۳۷۱، ۲/ ۲۳۳). این مفهوم بر پیشگیری از جرایم زیست‌محیطی تمرکز دارد و نتیجه آن دستیابی به امنیت زیست‌محیطی پایدار است، جایی که جامعه از همه ابزارهای کیفری و غیر کیفری برای مقابله با تهدیدات محیطی بهره می‌برد (قوام، ۱۳۷۵: ۹۸). در این چارچوب، مسئولیت کیفری نه تنها تنبیهی است، بلکه بازدارنده (ترهیبی، اربابی و ترذیلی) بوده و بر اعمال عمدی، بی‌احتیاطی یا جمعی که به جامعه و طبیعت آسیب می‌رساند، اعمال می‌شود (قاسمی، ۱۳۸۴: ۱۳۱). از دیدگاه فقه امامیه، با توجه به آن که جرایم زیست‌محیطی غالباً نسبت به مصالح همگانی و حقوق نوع و همه مردم (حق الناس به معنای عام آن، با غلبه مصلحت عمومی یا امتزاج حق الناس و حق الله) واقع می‌شوند، زمینه شمول مسئولیت کیفری آن را گسترش می‌یابد.

اسقاط ناپذیری مسئولیت زیست‌محیطی

امروزه تخریب محیط زیست، آلودگی هوا، آب و نابودی منابع طبیعی، از منظر فقه، صرفاً به عنوان یک ضرر بین‌الفردی " (حق الناس خاص) قلمداد نمی‌شود، بلکه دامنه آن در حوزه عمومی (حق الناس عام) و حتی فراتر از آن، به تعهدات الهی (حق الله) قرار می‌گیرد. یکی از پیامدهای این گسترده‌گی، اسقاط ناپذیری این مسئولیت است. ضمان (مسئولیت) مرسوم - که معمولاً پس از وقوع ضرر، بین طرفین قرارداد یا در اثر تعدی و تقصیر یک فرد بر حقوق مشخص دیگری ایجاد می‌شد - قابلیت مصالحه و اسقاط داشته و دارد. اما در حوزه محیط زیست، زیان به محیط زیست، زبانی است که فراتر از دایره افراد حاضر و مشخص بلکه نسل‌های آینده و کلیت جامعه را متأثر می‌سازد.

سویه‌های اسقاط ناپذیری

با تکیه بر اصول کلی فقهی، می‌توان حفظ محیط زیست را فراتر از یک قرارداد صرف بین اشخاص دانست. این امر از دو منظر قابل اثبات است:

جنبه عمومی (حق الناس عام) آلودگی محیط زیست به طور مستقیم حقوق عمومی جامعه را نقض می‌کند. محیط زیست یک منفعت عمومی^۱ است که بهره‌مندی از آن حق اساسی تمام اعضای جامعه (حاضر و غایب) محسوب می‌شود. استناد این گزاره به برخی اصول و مبانی است:

یکم: عدم جواز تصرف در حق الناس عام: برخی حقوق به عموم مردم تعلق دارد (مانند حق تنفس هوای سالم یا دسترسی به آب پاک). کسی نمی‌تواند جز با اجازه همه در آنها تصرف کند. مفاد قاعده تسلط یا تسلیط (مکارم شیرازی، ۱۳۷۰، ۲/ ۱۹)

1. public interest

همین را اقتضاء می کند. چراکه مال همه است و تسلیط حق جمعی است و نه یک فرد. بنابراین تضییع این حق عمومی، موجب مسئولیت نه تنها در برابر متضرر مستقیم، بلکه در برابر کل جامعه است.

دوم: وجوب حفظ نظام اجتماعی: از منظر فقه اسلامی، حفظ نظم عمومی و مصلحت امت، یک وظیفه همگانی است (حلی، ۱۴۲۰، ۳۲/۲؛ بحر العلوم، ۱۴۰۳، ۵/۲). تخریب محیط زیست، نظم طبیعی و اجتماعی را مختل می کند.

سوم: لزوم احترام به منابع مشترک: منابع طبیعی مانند آب های زیرزمینی، مراتع و هوا، منابعی هستند که در فقه عنوان مشترکات عامه یا مباحات دارند (موسوی خمینی، ۱۳۷۹، ۴۸۶/۱) و هرگونه بهره برداری از آن ها، مشروط به عدم ضرر به دیگران است. در غیر این صورت، مسئولیت ناشی از این تجاوز، ماهیتی عمومی پیدا می کند.

حق الهی بودن: حفظ محیط زیست به عنوان یک سرمایه عمومی و متعلق به همه موجودات را می توان عنوان یک تکلیف الهی (حق الله) تلقی کرد که قابل اسقاط از سوی افراد نیست. بشر در برابر خالق، مسئول است. متون دینی، حفظ طبیعت را نشانه شناخت خداوند و احترام به نظام خلقت می دانند: «وَالسَّمَاءَ رَفَعَهَا وَوَضَعَ الْمِيزَانَ، أَلَّا تَطْغَوْا فِي الْمِيزَانِ» (الرحمن: ۷-۸) اشاره به «نظم و توازن» در آفرینش دارد؛ که احترام به این نظام، احترام به خالق است. این تلقی، مسئولیت زیست محیطی را از یک صرفاً تعهد حقوقی (حق الناس) به یک تعهد شرعی (حق الله) ارتقا می دهد. حقوق الله به تعریف مشهور فقهی، قابل اسقاط از سوی مکلفان نیستند. امامیه و اهل سنت، هم عبارات مشابه «حق الله ما لا یسقط بإسقاط الناس و حق الناس ما یسقط بإسقاطهم» (نک: شهید اول، ۱۳۹۸، ۴۲/۲؛ شاطبی، ۱۴۲۰، ۵۳۸/۲؛ ابن شاط، ۱۴۱۸، ۲۵۸/۱؛ عزالدین، ۱۴۱۴، ۱/۱۶۷) و هم تلقی واحدی دارند. یعنی نمی توان یک تکلیف الهی را با خواست و رضایت طرف مقابل (یا عدم رضایت او) ساقط کرد. یکی از ابعاد مهم حق الهی بودن، مسئولیت در قبال نسل های آینده است که امری پذیرفتنی، خردمندانه و البته شرعی است. از آنجا که نسل های آینده نمی توانند در زمان حال «رضایت» خود را برای تخریب محیط زیست اعلام کنند، اسقاط حقوق آن ها از طریق مصالحه یا رضایت اشخاص حاضر غیرممکن است. از همین رو مسئولیت در این حوزه یک التزام دائمی است. پس باید اذعان کرد که مسئولیت زیست محیطی، اسقاط ناشدنی است.

مسئولیت کیفری؛ حق الله و سیاست جنایی عمومی

تخریب محیط زیست، به ویژه در ابعاد وسیع، مصداق ارتکاب محرمات شرعی است. در فقه امامیه، حدود و تعزیرات عمدتاً در حوزه حق الله قرار می گیرند و برخی از آن ها قابل اسقاط از سوی اشخاص نیستند (شهید اول، ۱۳۹۸، ۴۲/۲). از آن رو که مجازات های تعزیری به دلیل نقض حقوق عمومی و حفظ نظم جامعه تعیین می شود، قاعدتاً ماهیتی غیرقابل صلح و اسقاط دارند. رضایت شاکی خصوصی یا متضرر مستقیم، مانع اجرای حکم تعزیری نیست. دادگاه به نمایندگی از کل جامعه و شارع حکم می دهد.

گفتنی است آنگاه که حق افراد با مصالح جامعه تعارض و یا تراحم پیدا کند، تقدم با جامعه و مصالح عمومی است. این تقدیم داشتن، دلیل و نشانه اسقاط نشدن مسئولیت زیست محیطی است. اما چرایی عدم اسقاط مبتنی بر اهم بودن - که ملاک ترجیح در بحث تراحم است - می باشد، یعنی در صورتی که اجرای یک حکم (مانند ادامه فعالیت اقتصادی) با اجرای حکم دیگر (مانند حفظ محیط زیست) تراحم پیدا کند، حکم حفظ جان و سلامت و محیط زیست که متعلق به عموم است، بر حکم مربوط به منفعت خاص مقدم است و دیگر اینکه حفظ اصل حفظ محیط زیست - بر اساس اصل لزوم حفظ سلامت و بقای انسان ها - مقدم بر حفظ منافع عارضی است. از این رو، مسئولیت ناشی از نقض این اصل (تخریب) باید تا حصول اطمینان از بازگشت اصل به حالت اولیه باقی بماند.

لزوم پاسداشت حقوق نسل های آتی: یکی از قوی ترین استدلال ها برای اسقاط ناپذیری مسئولیت زیست محیطی، موضوع حقوق بین نسلی است (نک: حسینی خامنه ای: ۱۳۸۲) چراکه محیط زیست سرمایه ای است فرا نسلی و فرا زمانی: «وَالْأَرْضَ وَصَعَهَا لِلْأَنَامِ» (الرحمن: ۱۰). بر همین اساس، مسئولیت جبران خسارت زیست محیطی، تعهدی است که به دلیل لزوم حق نوع بشر بر عهده هر متخلف قرار می گیرد. افزون بر این نسل های آتی (صاحبان آینده محیط زیست) به دلیل عدم حضور در زمان

تخریب نمی‌توانند در مورد اسقاط حق خود مصالحه کنند و طبعاً وکالت دادن از سوی آنان به دیگران برای اسقاط حق نیز قابل تصور نیست. بنابراین، هرگونه اتلاف یا اخلاف در مصالح زیست‌محیطی حتی در صورت رضایت بخشی از ذینفعان فعلی، قابل چشم‌پوشی نبوده و علاوه بر مسئولیت مدنی، مستند به قواعد مربوطه، وجهه‌ای عمومی و کیفری می‌یابد.

پیامدهای فقهی اسقاط ناپذیری

اسقاط ناپذیری مسئولیت زیست‌محیطی پیامدهای مهمی در فقه و حقوق دارد. یکی اینکه مسئولیت تا جبران کامل (اعاده به وضعیت سابق یا شبیه به آن) برقرار است. دیگر اینکه مصالحه بر جنبه عمومی، فاقد وجاهت لازم است. مصالحه‌ی بین متخلف و متضرر مستقیم، احیاناً می‌تواند تنها جنبه خصوصی مسئولیت (حق الناس خاص) را تسویه کند، اما نمی‌تواند تعهد او در قبال محیط زیست به عنوان حق الناس عام یا حق الله را ساقط سازد. پیامد دیگر اسقاط ناپذیری مسئولیت این است که توجیه ورود حاکم شرع (دولت) در جهت الزام متخلف به جبران خسارات عمومی و جلوگیری از تکرار آن است. حاکم شرع نماینده جامعه و نسل‌های آینده است و وظیفه دارد از حقوق جامعه که قابل اسقاط نیستند (مانند برخورداری از محیط زیست سالم)، دفاع کند (نک: نهج البلاغه، نامه ۵۳). زیرا عدم حفظ طبیعت، از مصادیق اضرار به غیر و افساد فی الارض است و بهره‌برداری بی‌رویه از منابع طبیعی با عدالت اجتماعی و حقوق نسل‌های آینده منافات دارد. (حسینی خامنه‌ای: ۱۳۸۲) پس حفظ و رعایت محیط زیست، یک وظیفه‌ی حاکمیتی است (حسینی خامنه‌ای: ۱۳۹۳). بنابراین ماهیت اسقاط ناپذیری مسئولیت زیست‌محیطی، گامی بلند در جهت نهادینه‌سازی حفاظت محیط زیست به عنوان یک الزام شرعی و حقوقی غیرقابل چشم‌پوشی در نظام فقهی - حقوقی ایران محسوب می‌شود (نک: نامیان و طیبی، ۱۴۰۰: ۷۸). در فقه امامیه خروجی و برآیند اجتهادی اصیل، نه تنها بر فقه‌الافراد، بلکه بر فقه‌النظام و ترجیح مصالح عمومی بر منافع خصوصی مبتنی است. قواعد پیش‌گفته و اصولی نظیر امر به معروف و نهی از منکر جمعی (موسوی خمینی، ۱۳۷۹، ۱/ ۱۰۲؛ جعفری تبریزی، ۱۳۷۷/ ۲۳۷) صریحاً لزوم مداخله حاکمیت (دولت و دستگاه اجرایی و...) را به هنگام تهدید منافع بین‌نسلی و نسل‌های آینده ایجاب می‌کند. از همین جا ضرورت مداخله هنجاری و اجرایی حاکمیت به منظور حراست از حقوق و منافع بین‌نسلی رخ می‌نماید.

ظرفیت فقه امامیه در جرم‌انگاری جرایم زیست‌محیطی در شرایط تغییرات اقلیمی

محیط زیست از منظر آموزه‌های دینی، به عنوان نعمت و موهبتی الهی، ارزشمند و قابل حمایت تلقی می‌شود (نیکنام؛ مسجدرسرای؛ ذوالفقاری، ۱۴۰۲: ۲۸۹؛ صالحی مقدم؛ بهرامی نژاد؛ درویش هویدا، ۱۳۹۸: ۶۵). فقه امامیه، با تکیه بر قواعد عام و پویا، ظرفیت قابل توجهی برای جرم‌انگاری رفتارهای زیست‌محیطی ارائه می‌دهد. این قواعد شامل لاضرر (نهی ضرر به محیط زیست)، احترام (احترام به اموال عمومی مانند منابع طبیعی)، اتلاف (مسئولیت ناشی از تخریب مستقیم منابع)، عدالت (لزوم تعادل در بهره‌برداری) و ضمان ید (مسئولیت در قبال آسیب) است که بر وجوب حفظ مؤلفه‌های زیست‌محیطی مانند آب، خاک، هوا، حیوانات و نباتات دلالت دارند (نیکنام؛ مسجدرسرای؛ ذوالفقاری، ۱۴۰۲: ۲۸۹). مثلاً قاعده لاضرر به عنوان مبنایی برای نفی هرگونه آسیب است (شیخ انصاری، ۱۴۱۹ ق، ۲: ۵۳۳) که شامل هر نوع ضرر به منابع طبیعی، از جمله آب و خاک می‌شود و همین قاعده می‌تواند در جرم‌انگاری آلودگی‌های صنعتی کاربرد داشته باشد. از دیگر سو قاعده حرمت افساد فی الارض - برگرفته از آیات قرآنی مانند وَ لَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلَاحِهَا - (اعراف: ۸۵)، رفتارهایی را که به فساد گسترده در زمین منجر شوند (مانند نابودی نعمت‌های الهی)، ذیل حکم ناروا و غیرمجاز فساد قرار می‌دهد (نک: طباطبائی، ۱۴۱۷، ۸/ ۱۸۷). همچنین قاعده وجوب و بایستگی دفع ضرر محتمل، مبنایی برای جرم‌انگاری رفتارهای نوظهور مانند تغییرات اقلیمی فراهم می‌کند (نیکنام؛ مسجدرسرای؛ ذوالفقاری، ۱۴۰۲: ۳۱۶). فتوای عالمان معاصر مانند امام خمینی (موسوی خمینی، ۱۴۰۳، ۱/ ۵۰) ظرفیت عملی فقه را نشان می‌دهد. با این حال، خلأهای پیوند فقه با حقوق موضوعه مشهود است و نیاز به همراهی سیستماتیک دارد.

مبانی فقهی حمایت از محیط زیست

در فقه امامیه، حمایت از محیط زیست مبتنی بر مجموعه‌ای از قواعد الزام آور است که هر کدام واجد بنیادهای نظری و عملی مسؤولیت در قبال جرایم زیست‌محیطی است.

قاعده لاضرر: مبنای گسترش مسؤولیت (از ضرر فردی تا ضرر اجتماعی)

قاعده لاضرر و لاضرار، برگرفته از حدیث نبوی «لا ضرر و لا ضرار فی الاسلام» (حرعاملی، ۱۴۱۴، ۱۴ / ۲۶؛ کلینی، ۱۴۱۱، ۵ / ۲۹۲) بر اساس هر کدام قرائت‌ها و خوانش‌های آن، صرفاً به منع ضرر فردی محدود نبوده بلکه به شکل عام، شمول حداکثری نسبت به حمایت از منافع نوعی، مصالح عمومی و منابع مشترک جامعه دارد. فتاوی فقیهان گواه بر این امر است (نک: موسوی خمینی، ۱۴۰۳، ۲ / ۵۶۹؛ نجفی، ۱۴۰۴، ۴۳ / ۱۲۷). این قاعده در فقه امامیه، بویژه با توجه به تحولات شتابان اقلیمی و رشد انواع جدید جرایم زیست‌محیطی - نظیر آلودگی‌های طولانی‌مدت، تخریب تدریجی جنگل‌ها، بحران آب و خاک - زمینه‌ساز الزام دولت و قانون‌گذار به جرم‌انگاری، اتخاذ ضمانت اجراهای بازدارنده و پیش‌بینی مکانیسم‌های پیشگیرانه و جبرانی است. حتی با نبود نص صریح قانونی یا شاکی خصوصی، کافی است تحقق ضرر نوعی یا جمعی اثبات شده تا امکان مداخله کیفری، مطالبه جبران و نیز پیشگیری از وقوع خسارت فراهم شود. این ظرفیت فقهی در عمل باید در کنار الزامات صریح نظام حقوقی ایران قرار گیرد. چراکه اصل ۵۰ قانون اساسی، محیط زیست را حقی همگانی دانسته و تخریب یا آلودگی آن را ممنوع اعلام می‌کند. همچنین ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ رفتارهایی را که موجب تهدید بهداشت یا محیط زیست عمومی شود، جرم‌انگاری کرده است اما مصادیق جدید تغییرات اقلیمی همچنان نیازمند توسعه دامنه شمول مفهومی و مصادق این احکام هستند.

در شرایط تغییرات اقلیمی و پیامدهای گسترده آن - از خشکسالی و بحران آب تا مهاجرت روستایی و تهدید امنیت غذایی - و پیدایش رفتارهای نوین تخریب‌گر اقلیمی (همچون برداشت بی‌رویه آب یا رهاسازی آلاینده‌ها)، قاعده لاضرر به عنوان اصل و مبنای شرعی، عقلی و عقلایی بستر توسعه مسؤولیت قانونی و کیفری را فراهم می‌کند. این قاعده نه فقط اقدامات عمدی و مستقیم، بلکه ترک فعل، غفلت، یا هر نوع کوتاهی مؤثر در آسیب به محیط زیست و منافع جمعی را نیز در بر می‌گیرد؛ چراکه اصل بر این است که هر گونه ضرر (نجفی، ۱۴۰۴، ۴۳ / ۱۲۷) عام، حتی به شکل غیرمستقیم یا تدریجی، به تنهایی مبنای مداخله قضایی و کیفری باشد. ماده ۹ قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست که هرگونه فعالیت منجر به تخریب محیط زیست را - حتی در صورت فقدان نص خاص - بر نمی‌تابد، برگرفته از همین منطق روشن لاضرر و دفاع از منافع عمومی است. اما توسعه مفهومی و مصادق این قاعده، حتی مسؤولیت فراگیر دولت‌ها، نهادها و حتی اشخاص حقیقی را در پیشگیری، جبران و مقابله با آسیب‌های جمعی اقلیمی موجه می‌سازد. در نتیجه، در ساختار سیاست جنایی مطلوب ایران، قاعده لاضرر - همسوی تحولات اقلیمی و نوآوری‌های حقوق بین‌الملل محیط زیست - باید هم شالوده استدلال جرم‌انگاری جرایم اقلیمی نوین قرار گیرد و هم اینکه به پشتوانه قانون اساسی (اصل ۵۰) تضمینی برای تحقق قاعده فقهی در عرصه تقنین، پیشگیری و ضمانت اجراهای مؤثر و بازدارنده باشد.

قاعده اتلاف و تسبیب؛ مبنای توسعه مسؤولیت کیفری

قاعده اتلاف (بجنوردی، ۱۳۷۷، ۲ / ۲۵) با مدارک روایی معتبر (حرعاملی، ۱۴۱۴، ۳ / ۵۹) و همچنین تسبیب که مستند به روایات (کلینی، ۱۴۱۱، ۷ / ۳۵؛ ابن بابویه، ۱۴۰۴، ۴ / ۱۵۵) است از مبنایی‌ترین قواعد فقه (محقق داماد، ۱۳۸۲، ۱ / ۱۱۷) در زمینه حمایت از منافع نوعی و مشترک، بویژه محیط زیست و منابع طبیعی هستند. این قواعد، مسؤولیت مستقیم و حتی غیر مستقیم هر شخص (نجفی، ۱۴۰۴، ۴۳ / ۱۳۰) اعم از فرد، شرکت یا نهاد عمومی را در برابر هرگونه تلف یا تخریب منابع زیستی - اعم از آب، خاک، جنگل، هوا و تنوع زیستی - را ترسیم و توجیه می‌کند. در عصر تغییرات اقلیمی که جرایمی خاص،

چهره تازه‌ای به منازعات و خسارات زیست‌محیطی بخشیده‌اند، نقش تجمیعی (هم‌افزایانه) قاعده اتلاف و تسبیب در تعیین حدود مسئولیت کیفری و مدنی بسیار راهگشا است.

دامنه قاعده اتلاف

قاعده اتلاف دامنه‌ی تلف مستقیم و عمدی را پوشش می‌دهد، جایی که عامل مستقیماً مال دیگری را نابود می‌کند و ضمان جبرانی بر او لازم می‌شود (بجنوردی، ۱۳۷۷، ۲/ ۲۵). از آن رو که عنوان اتلاف شامل اتلاف «حق الناس» (حقوق مردم) و «حق الله» (حقوق الهی) می‌شود (شهید اول، ۱۳۹۸، ۲/ ۴۲) تسری دامنه آن به تلف‌های زیست‌محیطی امری پذیرفتنی است. ماده ۳۰۷ قانون مدنی «هر کس مالی را تلف کند، ضامن مثل یا قیمت آن است» که مستقیماً از این قاعده الهام و بلکه اقتباس شده است، می‌تواند دامنه اتلاف را به تلف مستقیم منابع طبیعی (مانند قطع درختان) بکشد. این پیوند در حوزه کیفری نیز مشهود است؛ جایی که ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی اتلاف منابع طبیعی را جرم‌انگاری کرده و مجازات‌هایی مانند حبس یا جریمه را پیش‌بینی می‌نماید، که با گستره فقهی اتلاف در پیشگیری از تلف‌های جمعی همخوانی دارد. علاوه بر این، در قوانین خاص مانند ماده ۱۲ قانون حفاظت و بهره‌برداری از جنگل‌ها و مراتع، اتلاف مستقیم (مانند بریدن درختان بدون مجوز) ضمان کیفری ایجاد می‌کند، که ریشه در همان گستره فقهی اتلاف دارد. این امر نه تنها جبران (مسئولیت مدنی) را تضمین می‌کند، بلکه جنبه کیفری اتلاف را در مسائل زیست‌محیطی تقویت می‌نماید؛ همان‌گونه که در آرای قضایی (مانند رأی وحدت رویه ۷۹۸ دیوان عالی کشور) خودنمایی کرده است. بنابراین، قاعده اتلاف و گستره موضوعی و حکمی آن در بستر نظام حقوقی ایران، ابزاری عملی برای حمایت از تعادل زیست‌محیطی است.

گستره قاعده تسبیب

تسبیب دامنه‌ای گسترده‌تر از اتلاف دارد و بر سبب‌سازی غیر مستقیم تمرکز می‌کند (بجنوردی، ۱۳۷۷، ۲/ ۲۵) جایی که عامل بدون تماس مستقیم، سبب تلف مال می‌شود (فاضل لنکرانی، ۱۳۹۲، ص ۵۱). به نظر می‌رسد که این دامنه هم به سطوح سبب قوی (ضمان کامل)، سبب ضعیف (ضمان نسبی) و سبب مشترک (تقسیم ضمان) قابل تقسیم بوده و هم قابلیت تسری آن به اعمال فردی و جمعی وجود داشته و هم شامل تلف‌های احتمالی و تدریجی مانند آلودگی مداوم (صنعتی و...) که به سلامت عمومی آسیب می‌رساند، می‌شود و حتی می‌تواند با قاعده حرمت افساد فی الارض (اعراف: ۸۵) ترکیب و همراه شود. ماده ۳۰۸ ق.م. بازتاب مستقیم همین قاعده است: «گر کسی سبب تلف مال دیگری شود، ضامن است». این پیوند در حوزه کیفری نیز برجسته است. چراکه ماده ۶۸۶ ق.م.ا. تسبیب در آلوده کردن آب یا هوا را جرم می‌داند و مجازات‌هایی مانند تعزیرات را پیش‌بینی می‌کند، که با گستره فقهی تسبیب در جبران ضررهای عمومی سازگاری دارد. همچنین ماده ۲۲ قانون هوای پاک، سبب‌سازی در آلودگی هوا را ذیل تسبیب قرار داده و ضمان کیفری (مانند جریمه یا تعطیلی) را اعمال می‌نماید که منتج از همین قاعده است.

گفتنی است بر اساس قاعده اتلاف و تسبیب، می‌توان دامنه مسئولیت کیفری و مدنی را به صورت تضامنی و تسهیمی گسترش داد. یعنی تمامی اسباب عرفی یا عملی که در وقوع خسارت مشارکت دارند، متناسب با سهم خود مسئول خواهند بود. این تسهیم، مبنای فقهی دارد (حلی، ۱۴۱۳، ۳/ ۶۵۸؛ موسوی خمینی، ۱۳۷۹، ۲/ ۱۳۷۹، محقق داماد، ۱۳۸۲، ۱/ ۱۳۰). این رویکرد، با حمایت اصل ۵۰ قانون اساسی نیز همراه است.

مبنتی بر لزوم گستره‌ی مسئولیت و ضرورت سیاست‌گذاری کیفری نوین در بستر تغییرات اقلیمی، مصادیق تسبیب و اتلاف، دیگر محدود به اعمال فیزیکی و عرفی سنتی نیست. بلکه تصمیمات کلان مانند پروژه‌های انتقال آب، ساخت سدهای غیراصولی یا صدور مجوزهای بهره‌برداری ناپایدار نیز - با استناد به این قواعد - مصداق تسبیب محسوب می‌شوند و مسئولیت کیفری و جبرانی در پی دارند. این تحلیل، به‌ویژه در بحران‌هایی مانند خشک‌سالی برخی مناطق کشور خود را بیشتر نشان می‌دهد. بنابراین، در نظام مطلوب سیاست جنایی ایران در مواجهه با جرایم زیست‌محیطی ناشی از تغییرات اقلیمی، این دو

قاعده - با خوانش پیش گفته - هم در اقدامات خرد و هم در پروژه ها و تصمیمات کلان زیست محیطی، مبنای توسعه مسئولیت کیفری و جبرانی تلقی می شود.

حرمت افساد فی الارض

اصل حرمت افساد فی الارض، ریشه در آموزه های دینی دارد « وَلَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلَاحِهَا » (اعراف، ۸۵). صاحب المیزان تاکید دارد که واژه افساد در این آیه، تمام اشکال آسیب به توازن طبیعت و منابع زندگی بشر را در برمی گیرد (طباطبایی، ۱۴۱۷، ۸: ۱۸۷). یعنی نه فقط افعال آشکار، مشهود و دفعی بلکه حتی رفتارهای نامشهود، تدریجی و چندوجهی محل به سلامت عمومی و موجد بحران های اقلیمی را شامل می شود. چراکه تخریب ساختاری محیط زیست و تهدید نظم عمومی اکولوژیک از واضح ترین مصادیق افساد است. این گستره مفهومی، الهام بخش فتاوی فقیهان بوده است (نک: ابن قدامه، ۱۴۱۷، ۱۰/ ۵۰۶؛ ابن حزم اندلسی، ۱۴۰۸، ۱۰: ۱۰۰). پس می توان گفت قاعده حرمت افساد فی الارض از جهت اطلاق و عموم مفهومی و لفظی، ناظر به همه رفتارهای فسادزا و بویژه کلیه رفتارهای مخرب زیست محیطی است و طبعا به واسطه همین اطلاق، هم ضمانت مدنی و جبرانی و هم مسئولیت کیفری را در بر می گیرد و همچنین این عموم، شامل هر فرد اعم از حقوقی و حقیقی و البته دولت است. به موجب این قاعده، قانون گذار اختیار می یابد که با استناد به شدت و گستردگی تهدید در فرض فقدان نص خاص، رفتارهای زیست محیطی که موجب آزار عموم می شود را به عنوان جرم شدید تلقی کرده و واکنش قضایی حداکثری مقرر کند. برآیند این خوانش، با ابتناء بر آیه ۸۵ سوره اعراف، قانون گذار را به نظامی منسجم برای جرم انگاری رفتارهای آسیب زننده به محیط زیست و تعیین مسئولیت کیفری متناسب رهنمون می شود تا حتی در غیاب تقنین، نقش اصیل فقه امامیه در پایه گذاری سیاست جنایی کارآمد و متناسب با تحولات زیست محیطی را برجسته نماید.

مبانی حقوقی جرایم زیست محیطی در ایران با تأکید بر ظرفیت فقه امامیه

نظام حقوقی ایران در حوزه جرایم زیست محیطی مبتنی بر اصول قانون اساسی و قوانین عادی است و از مبانی فقه امامیه برای توسعه نظریه حمایت کیفری بهره می گیرد. اصل ۵۰ قانون اساسی محیط زیست را حقی همگانی و حفظ آن را وظیفه دولت و مردم دانسته و تخریب و آلودگی آن را ممنوع اعلام کرده است. با این حال، پراکندگی مقررات و وجود خلأهای قانونی در زمینه جرایم جدید مرتبط با تغییرات اقلیمی، سیاست کیفری کشور را با چالش های جدی مواجه ساخته است. مواد ۶۸۷، ۶۸۸ و ۶۹۰ قانون مجازات اسلامی مصادیق مشخصی از تخریب منابع طبیعی، آلودگی محیط زیست و تصرف اراضی ملی را جرم انگاری کرده اند، اما در بسیاری موارد ضمانت اجراها متناسب با شدت آسیب نیست و امکان پاسخ دهی مؤثر به جرایم نوپدید وجود ندارد.

مبانی حقوقی جرایم زیست محیطی در ایران بر پایه اصل و قاعده نفی ضرر (البته با خوانش سنتی) استوار است. این قاعده جرم انگاری برخی رفتارهای مخرب را از منظر پیشگیری از آسیب به جامعه توجیه می کند (بیات و صیقل، ۱۴۰۳: ۸۴) و با قانون اساسی هم همخوانی دارد که حفاظت از محیط زیست را به عنوان وظیفه عمومی و امانت نسل های آینده تعریف می کند و بر لزوم مقابله با تخریب آن اصرار می ورزد. اما جرم انگاری باید بر پایه ضررهای واقعی و قابل اثبات باشد تا بتوان آن را ذیل قاعده لاضرر در آورد. در زمینه جرایم زیست محیطی، می توان گفت رفتارهایی مانند آلودگی منابع طبیعی باید بر اساس روش های جرم انگاری پویا (مانند گسترش مفهوم ضرر نوعی) تحت پوشش قانونی قرار گیرند. چراکه این جرایم نه تنها موجب ضرر مستقیم به افراد، بلکه امنیت عمومی و نسل های آینده را تهدید می نمایند (محمودی جانکی، ۱۳۸۲: ۲۵). این رویکرد، خلأهای موجود در قوانین ایران را برجسته می سازد و بر لزوم همگرایی مبانی فقهی با اصول حقوقی مدرن اصرار دارد و از همین رو می تواند به عنوان پایه ای برای اصلاح قوانین کیفری زیست محیطی باشد.

در سطح قوانین عادی، جرم انگاری بر اساس تحول اصل ضرر تا حدودی گسترش یافته و رفتارهایی را پوشش می دهد که ضرر مستقیم یا غیرمستقیم به محیط زیست وارد سازند. قانون مجازات اسلامی (۱۳۹۲) در مواد ۶۸۷ (تخریب منابع

طبیعی)، ۶۸۸ (آلودگی صوتی و زیست‌محیطی) و ۶۹۰ (تصرف عدوانی اراضی ملی) به جرم‌انگاری رفتارهای سنتی پرداخته است. اما گویی این مواد در مواجهه با جرایم نوپدید مانند آلودگی‌های ناشی از فعالیت‌های حقوقی اشخاص، فاقد جامعیت لازم هستند (بیات و صیقل، ۱۴۰۳: ۸۵). همچنین، ماده ۱۴۳ این قانون مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی را پیش‌بینی کرده و جرایمی نمایندگان یا مدیران را شامل می‌شود، اما ابهامات در تعیین مسئولیت، چالش‌های عملی ایجاد کرده است (صیقل، ۱۳۹۶: ۵۰).

علاوه بر این، نقش قوانین کیفری در حفاظت از محیط زیست محدود است و اغلب با مقررات اداری تلفیق می‌شود. چراکه دولت‌ها به سرعت از طریق ابزارهای اداری وارد می‌شوند (صالحی مقدم؛ بهرامی نژاد؛ درویش هویدا، ۱۳۹۸: ۴۸؛ تقی‌زاده انصاری، ۱۳۸۵: ۱۰۰). در سال‌های اخیر، با شدت گرفتن بحران‌های اقلیمی، ضرورت بازنگری در قلمرو جرم‌انگاری احساس می‌شود. این امر نیازمند توسعه مفهومی، مصداقی و اجرایی جرم زیست‌محیطی است تا رفتارهای پرخطر و خسارت‌بار جدید (نه فقط مصادیق کلاسیک و سنتی) تحت شمول قانون قرار گیرند.

یکی از مهم‌ترین چالش‌های حقوق کیفری ایران در عرصه محیط زیست، فقدان جرم‌انگاری اختصاصی برای رفتارها و پدیده‌های مرتبط با تغییرات اقلیمی است. اگرچه برخی مواد قانون مجازات اسلامی و قوانین خاص محیط زیست، رفتارهایی چون تخریب منابع طبیعی، آلودگی آب و هوا یا تجاوز به عرصه‌های ملی را جرم‌انگاری کرده‌اند، اما هیچ مقرره روشنی که ماهیت مستقل و ویژه تغییرات اقلیمی و آثار آن - مانند فعالیت‌هایی که موجب تشدید گرمای جهانی، تخریب اکوسیستم، خشک‌شدن تالاب‌ها و منابع آبی، یا اختلال در آب‌رسانی، توزیع و بهره‌برداری از منابع مشترک می‌شود - را مستقیماً تحت عنوان جرم تلقی کند، وجود ندارد (حسائی و صابری، ۱۴۰۴: ۱۲۰). نمونه‌های روشنی از این خلأ، در سال‌های اخیر به‌ویژه در برخی مناطق کشور (جایی که بحران‌های ناشی از کم‌آبی و مدیریت منابع آب) به نزاع‌های اجتماعی و حقوقی بین استان‌ها و جوامع محلی منجر شد، به چشم می‌خورد. همچنین اختلافات در موضوع حق‌آبه در برخی نقاط کشور (ایرنا، ۱۴۰۲) که ریشه در بحران‌های اقلیمی (و ضعف برنامه‌ریزی) دارند، حاکی از فقدان قواعد روشن و نظام‌مند برای تعیین مسئولیت‌های کیفری و مدنی در بروز خسارت‌های زیست‌محیطی و تضییع منابع عمومی است. این ضعف مفهومی و اجرایی، موجب ناتوانی نظام تقنینی در پیش‌بینی رفتارهای پرخطر نوظهور و فقدان ابزارهای بازدارنده کافی، شده و اصل پیشگیری کارآمد را با مشکل مواجه می‌سازد.

ضعف‌ها و کاستی‌های قوانین موضوعه ایران

فقدان جرم‌انگاری اختصاصی تغییرات اقلیمی

بررسی مواد قانونی - اعم از قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست (و اصلاحات متأخر)، قانون مجازات اسلامی اخیر و سایر قوانین مرتبط - حاکی از نبود هرگونه جرم‌انگاری صریح برای اعمال یا ترک افعالی است که به تشدید تغییرات بحران اقلیمی بیانجامد. تمرکز نظام قانون‌گذاری عمدتاً بر تخریب مشهود منابع یا آلودگی‌های سنتی و تعیین مجازات‌های مالی محدود است (پوربافرانی و همتی، ۱۳۹۵: ۳۵۲). مفهوم کلان اختلال اقلیمی که امروزه زیربنای بیشتر تنش‌های آب و منابع طبیعی شده است، عملاً از متن قوانین عادی و حتی سیاست جنایی رسمی حذف شده است (بازوند و نورمحمدی، ۱۴۰۲: ۷۰). این کاستی زمانی نمایان‌تر می‌شود که از قاعده حرمت افساد فی‌الارض در فقه امامیه - که رفتارهای مخرب جمعی نسبت به طبیعت را مصداق بارز این عنوان بسیار مهم و همچنین واجد واکنش کیفری و حتی شدیدتر می‌شمارد - قانونگذار ایرانی صرفاً به کلی‌گویی ماده ۶۸۸ ق.ا.ا. بسنده نموده که در عمل، محل نزاع و تفسیرپذیری شده است. این قاعده ظرفیت روایی، استنادی و ماهوی لازم را دارد که بتوان تغییرات اقلیمی را به عنوان فساد گسترده در زمین تلقی نموده و رفتارهایی مانند انتشار گازهای گلخانه‌ای یا خشکاندن منابع آبی را جرم‌انگاری کرد (صالحی مقدم؛ بهرامی نژاد؛ درویشی هویدا، ۱۳۹۸: ۵۲).

مواردی مانند بحران آب اصفهان، مارون، چهارمحال و یزد (ایرنا، ۱۴۰۲) نشان داد که مهم ترین ریشه تداوم آسیب ها، فقدان جرم انگاری روشن درباره رفتارها یا ترک فعالیت هایی است که موجب برهم زدن تعادل اقلیم و پیامدهای جمعی می شود (پوربافرانی و همتی، ۱۳۹۵: ۳۵۴). این پدیده ها می توانند ذیل قاعده لاضرر هم جرم انگاری شوند، زیرا ضرری محتمل (با درجه احتمال نزدیک به یقین)، گسترده و جبران نشدنی به نسل های آینده وارد می کنند. با این حال، قوانین موضوعه این قاعده را تنها در سطح کلی اعمال کرده و فاقد جزئیات اختصاصی برای تغییرات اقلیمی هستند (بازوند و نورمحمدی، ۱۴۰۲: ۷۲).

نارسای و ناکارایی ضمانت اجرای پیشگیرانه و جبرانی

ضمانت اجرای پیش بینی شده در قوانین ایران اساساً کمی و غالباً مالی اند و در پاسخگویی به خسارت های تغییرات اقلیمی کارایی لازم را ندارند. جریمه های مندرج در قانون حفاظت محیط زیست (مواد ۹-۱۲) و حتی مجازات های قانون مجازات اسلامی، فاقد ابزار توقف فوری خسارت و جبران جدی خسارت های به طبیعت برای نسل های آتی هستند. این ضعف به ویژه زمانی برجسته می شود قوانین، قادر به الزام دولت و کارفرمایان اصلی به جبران واقعی و حتی پیش گیرانه نیستند (پوربافرانی و همتی، ۱۳۹۵، ص ۳۵۶).

بر اساس قواعد پیش گفته و بویژه ضمانت (مستند به روایت: بیهقی، ۱۴۱۹، ۶/ ۹۵ و متقی، ۱۴۱۹، ۳/ ۳۳۷) و البته با خوانش برخی دانشوران (حسینی مراغی، ۱۴۱۷، ۲/ ۲۵۸؛ نجفی، ۱۴۰۴، ۳۷/ ۸۳؛ موسوی خمینی، ۱۳۷۹، ۲/ ۱۸۰) نه فقط اشخاص بلکه می توان دولت و گروه های بزرگ را مسئول مستقیم و تضامنی دانست. چرا که بر اساس مبحث عام و مطلق در دانش اصول فقه (نک: مظفر، ۱۴۲۱، ۱۹۰/ ۱ و ۲۲۴) ضمانت مستفاد از این قواعد چنان عام است که هر شخص متلف و ضرر زننده ای (شخصی، دولتی، حقیقی و حقوقی) را در بر می گیرد و از سوی دیگر به گونه ای هم مطلق است که شامل تمام حالات می شود. از همین رو می تواند مستند مسئولیت (جبرانی تضامنی) اقدامات غیرمستقیم هر کسی باشد که آلودگی صنعتی ناشی از فعل وی منجر به تغییرات اقلیمی شود. اما قانونگذار ایرانی، ظرفیت این قواعد را به کار گرفته نگرفته است و محاکم جز در موارد استثنایی، احکام جبرانی قاطع صادر نکرده اند. افزون بر این، فقه امامیه بر ابزارهای غیر کیفری مانند پیشگیری از آلودگی (نک: معتمدی راد؛ دیمه کار؛ رستگاری مقدم، ۱۴۰۳، ص ۶۳) در چارچوب امنیت زیست محیطی تأکید دارد (جوادی؛ نیکخواه؛ صالحی، ۱۳۹۸: ۲۰۸). اما قوانین ایران این جنبه را نادیده گرفته اند (صالحی مقدم؛ بهرامی نژاد؛ درویش هویدا، ۱۳۹۸: ۴۸-۴۹). در نتیجه، ضمانت های اجرایی فاقد کارایی پیشگیرانه هستند و بیشتر به مجازات های مالی محدود می مانند (بازوند و نورمحمدی، ۱۴۰۲: ۷۴).

ابهام و تناقض در تبیین مرز مسئولیت کیفری و مدنی و مراجع اجرا

از چالش های جدی، تبیین حدود و مصادیق و نوع مسئولیت است. نمونه هایی مانند منازعات آب در برخی مناطق کشور نشان داد که مرز مسئولیت فردی، جمعی و نهادی، مبهم و گاه حتی مرجع صالح برای صدور رأی قطعی مشخص نیست (پوربافرانی و همتی، ۱۳۹۵: ۳۵۸). در قوانین ایران، معیارهای حقوقی سنتی مانند «علیت» و «سببیت» در مواد ۵۰۸ قانون مدنی، ۵۰۶ آیین دادرسی مدنی و مواد ۷۲۱-۷۲۷ قانون مجازات اسلامی قرار داده شده اند اما جای معیارهای علمی و زیست بومی مورد نیاز خالی است. مثلاً مشخص نیست آیا دولت یا تنها مجریان طرح، مسئول پیامدهای اکولوژیک اند؟ فقه امامیه با قواعد «من تَسَبَّبَ = تسبیب» و «اشترک الاسباب و المباشرة»، به مسئولیت جمعی و تضامنی نزدیک شده و حتی در تجمیع اسباب، هر دو طرف را مسئول می شمارد (بجنوردی، ۱۳۷۷، ۲/ ۲۵). با این حال به نظر می رسد قوانین موضوعه ایران از تصریح به این قواعد و الگوبرداری از آنها، غافل مانده و قضات در حل خسارت های تدریجی و جمعی، دستورالعمل قطعی نداشته اند (بازوند و نورمحمدی، ۱۴۰۲: ۷۶).

روند اجرایی و تطبیقی با نظام‌های پیشرو

اموری مانند حق عمومی (حق الناس) و همچنین اصل لزوم پاسداشت مصالح و منافع نسل‌های آتی - که منتج از قاعده پیشینی تری به عنوان بایستگی التزام به عدالت بین نسلی است - (نماینان و طیبی، ۱۳۹۹: ۱۰۶) به عنوان زیرساخت تئوریک و عملی مسئولیت عام و تعمیم‌یافته است. اما قانونگذار ایرانی به این ظرفیت بی‌تفاوت مانده است. مطابق آموزه‌های امر به معروف و نهی از منکر عمومی (موسوی خمینی، ۱۳۷۹، ۲/ ۵۲۵؛ جعفری تبریزی، ۱۳۷۷: ۲۳۷) و مآلاً در اجرا، ایجاد دادستان محیط زیست یا پذیرش دعاوی جمعی در محاکم، می‌تواند ابزاری نهادی و اقتداربخش برای حمایت نوین از محیط زیست به مثابه حق عمومی و حق نسل‌های آینده ایران را فراهم کند (بازوند و نورمحمدی، ۱۴۰۲: ۷۸).

در بررسی ریشه‌های این انفعال، سه مانع عمده شناسایی می‌شود: نخست، موانع اجتهادی در تفسیر و اعمال قواعد فقهی؛ دوم، تداخل و گاه تقابل عرف حقوقی با نگرش فقهی در توجیه یا تعلیل جرم‌انگاری؛ و سوم، محدودیت‌های اجرایی ناشی از پیچیدگی ساختار بوروکراتیک و ضعف مکانیسم‌های ضمانت اجرا (صالحی مقدم، بهرامی نژاد؛ درویشی هویدا، ۱۳۹۸: ۵۶). از منظر اجتهادی، «ضرر جمعی به محیط زیست» یا «سلب منفعت و مصلحت نسل‌های آتی» به روشنی ذیل قواعد لاضرر یا اتلاف، یا توسعه موضوعی و حکمی ناشی از اطلاق قاعده افساد فی الارض (و یا دست کم وحدت ملاک) قرار می‌گیرد. اما اغلب مراجع تقنینی کشور عملاً از این مبانی و خوانش‌های منتج به توسعه در تفسیر برای کشف و یا انطباق بر فروع جدید غفلت نموده و یا آن را با ضمانت اجرای قانونی استحکام نبخشیده‌اند.

در سطح عرفی، در پذیرش قواعدی مانند حق عمومی یا ضمان مطلق، نگاه سلبی و مقاومت ساختارهای مدیریتی و حقوقی وجود دارد. گویی دلیل این نگاه و مقاومت آن است که سرایت مسئولیت به دولت و بخش‌های عمومی، واجد وجوه سیاسی - که ممکن است ناخوشایند باشد - می‌شود (پوربافرانی و همتی، ۱۳۹۵: ۳۶۲). این عرف غالباً به سمت راه‌حل‌های مصلحتی و توصیه‌ای میل دارد تا ضمانت قانونی و الزام کیفری.

در بُعد اجرایی، نظام قضایی نسبت به صدور رأی‌های جبران‌گرایانه و الزام‌آور در خصوص جرایم محیط زیستی ناشی از تغییر اقلیم، بی‌میل است. این امر یا ناشی از ابهام در تعیین مصداق سبب یا مباشر در پرونده‌های پیچیده است یا به دلیل فقدان آیین دادرسی افتراقی و نبود نهادهایی مانند دادستان محیط زیست، پاسخ این پرسش که چگونه می‌توان خلأهای قانون‌گذاری و سیاست جنایی ایران را در مواجهه با جرایم زیست‌محیطی ناشی از تغییر اقلیم، با بهره‌گیری ترکیبی از تحلیل فقهی و حقوقی برطرف کرد؟ در گرو امکان‌سنجی توسعه جرم‌انگاری محیط زیستی بر پایه فقه امامیه است. در واقع، فقه امامیه نه تنها ظرفیت نظری برای تعریف جرم اقلیمی، شرط ضمانت پیشگیرانه و جبرانی و نیز پذیرش مسئولیت تضامنی نسل‌ها و دولت را دارد، بلکه با ضابطه امر به معروف و نهی از منکر عمومی (موسوی خمینی، ۱۳۷۹، ۲/ ۵۸، جعفری تبریزی، ۱۳۷۷: ۲۳۷) می‌تواند پشتوانه دینی، حقوقی و مشروعیت‌بخش برای تدوین نهادهایی چون دادستان کل محیط زیست، بیمه‌های تعهدآور زیست‌محیطی و مراجع رسیدگی تخصصی و البته آگاهی‌بخشی به مردم به قصد فرهنگ‌سازی باشد (حق‌شناس و نقیبی، ۱۴۰۰: ۵۵). با این حال، تحقق این ظرفیت وابسته به اراده قانون‌گذار در عبور از تنگنای تفسیری و عرفی و حرکت به سمت سیاست جنایی نوگراست؛ سیاستی که مستند به اصول شریعت و فقه امامیه از یک سو و متعهد به تأمین منفعت نسل‌های آینده و حق عمومی از سوی دیگر و طراحی مؤثرترین وجه در مقررات کیفری نهادینه از دیگر سو باشد.

ظرفیت‌های فقهی برای قانونگذاری

اصل جرم‌انگاری منعطف

در الگوی جرم‌انگاری منعطف، تأکید تقنین بر شناسایی طیف وسیعی از رفتارهای زیان‌بار نسبت به محیط‌زیست و اقلیم است که شمول آن صرفاً محدود به مصادیق عرفی و صریح قانون نباشد؛ بلکه هرگونه تصرف و عملکردی که عرفاً یا با الگوریتم علمی امروز - که واجد قابلیت ایجاد ضرر یا اتلاف منابع زیستی، آب، خاک و هوا باشد - مشمول این عناوین شود.

جرم انگاری در این چهارچوب بر «پذیرش ریسک رفتار مضر» و نه لزوماً «تحقق کامل ضرر» ابتناء دارد. این مدل و الگو ریشه در توسعه مفهومی و مصداقی قاعده لاضرر دارد. به علاوه، قاعده اتلاف نیز زمینه را برای مسئولیت مطلق در قبال صدمات وارده به اموال عمومی و طبیعت فراهم می‌سازد. قاعده تسبیب، ناظر به شناسایی مسئولیت‌های زنجیره‌ای و چندعاملی در پرونده‌های محیط‌زیستی است که با واقعیت بحران‌های زیست‌اقلیمی (مانند بحران‌های آب یا تخریب منابع طبیعی که ناشی از عملکرد چندین فرد/نهاد به گونه‌ی تسبیبی طولی است) همخوانی دارد. قاعده ضمان ید نیز تأکید می‌کند هر آن کس که عملاً سلطه یا ید بر اموال عمومی یا منابع زیستی پیدا کند و مآلاً خسارتی پدید آورد، حتی اگر قصد تلف نداشته باشد، مسئول جبران خواهد بود (حسینی مراغی، ۱۴۱۷، ۲/ ۳۵۵). بر این پایه، بایسته است که مفهوم جرم محیط زیستی با رویکردی منعطف و آینده‌نگر بازتعریف شده و مصادیق ریسک‌محور (مانند تهدید جدی علیه منابع زیستی که فعلاً و اکنون ضرری در آن مشاهده نشده اما موجب ضرر در آینده می‌شود) ذیل قانون قرار گیرد.

بایستگی تدوین ضمانت اجرای موثر با تکیه بر جبران و پیشگیری

ظرفیت فقه صرفاً بر سلب مالکیت یا مجازات سنتی استوار نشده است؛ بلکه قواعد پیش‌گفته با ابتدائی خوانش اجتهادی، بر جبران خسارت و حتی پیشگیری از تحقق ضرر تأکید دارد. افزون بر آن، عدالت به مثابه‌ی بایسته‌ای خردپسند، شرعی و به عنوان ندای فطری همه نسل‌ها - بویژه نسل‌هایی آینده - نیز مقتضی مقابله با هرگونه بهره‌برداری غیرعادلانه یا سلطه ناعادلانه بر منابع طبیعی و بین‌نسلی که حق آیندگان را به خطر می‌اندازد، خواهد بود (نماین، ۱۳۹۹: ۱۰۶). بایستگی اتکای سیاست‌گذار کیفری به این اصول، هم موجب تقدم پیشگیری بر جبران و صرف مجازات شده و هم باعث گسترش قلمرو مسئولیت جمعی و نهادی خواهد شد.

بر اساس همین قواعد و مبانی، می‌توان ضمانت اجرای موثر عمدتاً مبتنی بر الزام اشخاص به بازسازی محیط (جبران خسارت که لازمه قاعده اتلاف و لاضرر است)، بیمه اجباری خسارت، مسئولیت تضامنی جبران و حتی الزام به اقدامات جمعی جبرانی را در نظر گرفت. مبانی مستحکم فقهی، امکان تدوین مقرراتی با ویژگی‌های پیش‌گفته را فراهم می‌آورد که در آن هم مسئولیت جبران و هم پیشگیری و نیز مسئولیت کیفری وجود داشته باشد؛ بویژه جرم‌انگاری آسیب‌رسانی بالقوه یا مخاطره‌آمیز به محیط‌زیست. این مهم مشروط به ایجاد سازوکار جبرانی مؤثر، نه تنها از منظر بازدارندگی، بلکه از منظر تحقق عدالت زیست‌محیطی و صیانت از امانت الهی (در قالب حق الناس و حق الله) کاملاً مشروع و منطبق با اصول امامیه است (جوادی آملی، ۱۳۹۰، ص ۴۰).

اصلاح سیاست جنایی ایران

تحولات اقلیمی مقتضی است که سیاست جنایی ایران، نگرش‌ها و ابزارهای خود را در قبال جرایم زیست‌محیطی بازآرایی کند؛ بویژه، بازنگری بنیادین در عین توجه به ظرفیت‌های بومی و مبانی فقهی و فقه‌ای است که ماهیت و هویت حقوق کیفری جمهوری اسلامی را شکل می‌دهد.

تقویت نقش بازدارندگی و مسئولیت‌پذیری نهادهای حقوقی و اجرایی

گویی بازدارندگی در سیاست کیفری محیط زیست طی دهه‌های اخیر عمدتاً به صدور احکام نمادین و تأکید بر مجازات‌های سبک (مثلاً جریمه‌های نقدی حداقلی یا حبس کوتاه‌مدت) محدود شده است. این رویکرد نه تنها توانایی کنترل رفتارهای پر ریسک اقلیمی را ندارد، بلکه عملاً موجب تداوم فرآیند آسیب و حتی تسری مسئولیت به سطوح پایین‌تر اجرایی (کارمندان یا افراد محلی) شده و مدیران یا نهادهای مرکزی را از دایره پاسخگویی مؤثر دور نگه می‌دارد.

در مقام تحلیل ریشه‌ای باید اذعان کرد که ساختار حقوقی معاصر ایران، در بحران‌های سنگین زیست‌محیطی، از فقدان نظام الزام و پاسخگویی ساختاری دستگاه‌های دولتی و اجرایی رنج می‌برد. بعضاً سازمان‌های مسئول، با توسل به عدم شفافیت

قانون (ابهام ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی و ضعف آیین نامه اجرایی) نسبت به عواقب تصمیم یا ترک فعل خود مصونیت ضمنی پیدا کرده و پاسخ روشنی برای جبران و پیشگیری ندارند.

قواعد پیش گفته فقهی، ظرفیت نظری - اجرایی برای الزام دولت، شرکت‌ها و شوراهای جبران، پیشگیری و حتی بازسازی خسارت‌های اقلیمی دارند. از آن رو که این قواعد بر ضمانت تضامنی و عدم قابلیت اسقاط تکلیف در قبال منافع جمعی و حق الناس تأکید ویژه دارند، می‌توان هر سوءاستفاده ساختاری از منابع طبیعی را مشمول مسئولیت دانست. همچنانکه اصل ضمان جبرانی فارغ از شخص مرتکب، می‌تواند بر نهاد اجرا، پیمانکار یا مسئول تصمیم‌گیرنده، بار شده و با تکیه بر آموزه دینی و فقهی حق الناس، مصونیت مدیریتی یا ساختاری مردود شناخته شود.

نمونه‌های عینی مانند منازعات دو سوپه حاد آب در یزد - اصفهان یا تنش‌های محلی بر سر حوضه‌های آبریز برخی مناطق نشان داده که بدون تعهد عملی به مسئولیت نهادی و اجتماعی، نه خسارات اقلیمی کاهش می‌یابد و نه از ابزارهای حقوقی موجود بهره کافی برده می‌شود. گویی برخی نهادهای تصمیم‌گیر با تصمیمات پر ریسک یا تسهیل تخلفات زیست‌محیطی، دست کم موجب تشدید بحران شده‌اند، بی‌آنکه نظام کیفری، ابزار لازم برای توقف فوری رفتار مخرب یا الزام به اقدام جبرانی جدی را داشته باشد.

لزوم تعامل سه جانبه بین دستگاه قانون‌گذاری، فقیهان و مراجع تخصصی

تحقق سیاست جنایی اثربخش و پایدار در مواجهه با موضوع مورد بحث، مستلزم شکل‌گیری یک نظام تعامل واقعی و نهادینه میان سه رکن بنیادین حکمرانی است: دولت و دستگاه تقنین، مراجع فقهی صاحب‌نظر و کارشناسان محیط زیست. گویی برخی مشکلات زیست‌محیطی، معلول ناهماهنگی و انقطاع بین اضلاع تأثیرگذار در جامعه (مرجعت علمی، فقهی و اجرایی) است که حتی منجر به صدور مقررات ناکافی یا بعضاً متعارض شده است. اکتفا به رویکردهای یک‌جانبه - مثلاً فقط حقوقی یا صرفاً فتوایی - در مواجهه با این بحران، نه فقط موثر نیست، بلکه تولید قوانین ناکارآمد، نهادینه شدن مجازات‌های صوری و تعویق در واکنش مؤثر را در پی دارد. در عمل هم اثر این انقطاع و ناهماهنگی در نزاع‌های تعیین حقایق استان‌ها و پرونده‌های تخریب منابع طبیعی خود را نشان داده است (پوربافرانی و صادقیان، ۱۳۹۹: ۲۴۵). علاوه بر آن آثار اجتماعی جبران ناپذیر (مانند کاهش رضایت و اعتماد عمومی) داشته و مآلاً موجب کاهش اعتبار نظام حقوقی می‌شود.

نتیجه‌گیری

این نوشتار، با رویکردی تحلیلی - انتقادی به واکاوی تأثیرات تغییرات اقلیمی بر تحول و پیچیدگی جرائم زیست‌محیطی در ایران پرداخته است. یافته‌ها حاکی از آن است که تغییرات اقلیمی، موجب انتقال تدریجی جرائم زیست‌محیطی از صور سنتی نظیر تخریب جنگل‌ها و آلودگی منابع آبی به بحران‌های نوپدید از قبیل کاهش شدید منابع آبی، بروز منازعات بر سر منابع طبیعی و مهاجرت‌های اجباری ناشی از خشکسالی گردیده است. این دگرگونی‌ها نه تنها ماهیت و گستره‌ی جرائم زیست‌محیطی را تعمیق و توسعه بخشیده، بلکه ضرورت تحول در سیاست جنایی ایران را از رویکردی صرفاً واکنشی به سمت سیاست پیشگیرانه، اکیداً نمایان ساخته است.

سیاست کیفری ایران با اتکا بر اصل پنجاهم قانون اساسی و مواد قانونی نظیر ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی، با چالش‌های متعددی مواجه است که از آن جمله می‌توان به عدم جرم‌انگاری اختصاصی پدیده‌های ناشی از تغییرات اقلیمی، ضعف در ضمانت اجراهای کیفری و عدم شفافیت در تحدید مسئولیت اشخاص حقوقی در قبال تخریب محیط زیست اشاره نمود. با این حال، این پژوهش تأکید دارد که قواعد فقهی از جمله قاعده لاضرر (منع ایراد ضرر به نفس، مال و عرض دیگران)، قاعده اتلاف (ضمان آور بودن از بین بردن مستقیم منابع طبیعی)، قاعده تسبیب (مسئولیت در خسارت غیرمستقیم) و نیز عنوان افساد فی الأرض، ظرفیت نظری و عملی مناسبی برای جرم‌انگاری، پیشگیری و جبران خسارات زیست‌محیطی فراهم می‌سازند. شایان ذکر است که دامنه قاعده اتلاف، علاوه بر موارد صریح تخریب، تهدید مستقیم عرصه‌های طبیعی مانند جنگل‌ها را نیز در برمی‌گیرد. از سوی دیگر، قاعده تسبیب می‌تواند مبنای مسئولیت در جرایمی همچون آلودگی تدریجی محیط زیست قرار گیرد. در این دیدگاه، محیط زیست به عنوان امانت

الهی و ثروت عمومی تلقی شده و هرگونه تعرض به آن، تعدی به حقوق عمومی و حق نسل آینده تلقی می شود که قابلیت اسقاط ندارد. این ظرفیت های فقهی می تواند خلأهای موجود در قوانین موضوعه از جمله نارسایی های مسئولیت مدنی و کیفری مرتبط با مواد ۳۰۷ و ۳۰۸ قانون مدنی و نیز مواد ۶۸۶ و ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی را بر طرف سازد.

همچنین، توجه به فرهنگ سازی و ارتقای آگاهی عمومی طبق آموزه امر به معروف، برای حفاظت پایدار محیط زیست ضروری شمرده شده است. در نهایت، پژوهش بر اشتراک ظرفیت های فقه امامیه با دانش روز حقوق و علوم زیست محیطی برای تدوین قوانین مقابله با بحران های اقلیمی معاصر تأکید دارد. پژوهش حاضر با تأکید بر ضرورت اصلاح سیاست جنایی زیست محیطی ایران، پیشنهادهایی از این قرار ارائه می دهد: تأسیس شورای عالی سیاست گذاری محیط زیست (با مشارکت نهاد تقنین، فقیهان و متخصصان حوزه محیط زیست به منظور ایجاد پیوند مستمر بین فقه، حقوق روز و علوم زیست محیطی)، جرم انگاری خاص ناظر بر تغییرات اقلیمی از قبیل مجازات انتشار گازهای گلخانه ای در قوانین کیفری، تشکیل دادگاه های تخصصی محیط زیست با اتکا به مبانی فقهی، تقویت نقش نظارتی سازمان حفاظت محیط زیست از طریق طراحی سازوکارهای پیشگیرانه مبتنی بر فقه، آموزش های تخصصی فقهی - حقوقی به قضات و سیاست گذاران قضایی.

ملاحظات اخلاقی

مشارکت نویسندگان

مشارکت نویسنده در این مقاله به شکل زیر است:
نویسنده به تنهایی مسئول مفهوم پردازی، نگارش و بازبینی مقاله است.

تعارض منافع

بر اساس اظهارات نویسنده، این مقاله تعارض منافی ندارد.

حامی مالی

بنابر اظهارات نویسنده این پژوهش هیچگونه حامی مالی ندارد.

سپاسگزاری

از تمامی مشارکت کنندگان در این پژوهش سپاسگزاری می شود.

منابع

قرآن کریم

- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۰۴)، من لا یحضره الفقیه، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- ابن حزم الأندلسی، أحمد بن سعید (۱۴۰۸)، المحلّی بالآثار، محقق: د. عبد الغفار سلیمان البنداری، بیروت: دار الکتب العلمیة.
- ابن شاط، قاسم بن عبدالله (۱۴۱۸)، إدرار الشروق علی أنواء الفروق، در مجموعه الفروق (احمد بن ادریس قرافی)، بیروت: عالم الکتب.
- ابن قدامه، عبد الله بن أحمد (۱۴۱۷)، المغنی، الرياض: دار عالم للطباعة.
- انصاری، شیخ مرتضی. (۱۴۱۹ق)، فرائد الاصول، قم: مجمع الفکر الاسلامی.
- بازوند، وحید؛ نورمحمدی، حسین (۱۴۰۲)، ارزیابی پاسخ به جرایم زیست محیطی در پرتو حقوق کیفری و جرم شناسی سبز، فصلنامه رای، ۱۲ (۴۵)، ص ۶۹-۹۱.
- بجنوردی، سید حسن (۱۳۷۷)، القواعد الفقهیه، قم: نشر الهادی.
- بحر العلوم، محمد مهدی (۱۴۰۳)، بلغه الفقیه، تهران: مکتبه الصادق ع.
- بیات، شیرین؛ صیقل، یزدان (۱۴۰۳)، «مبانی جرم‌انگاری جرایم زیست‌محیطی در ایران: تأکید بر اصل ضرر و تحول آن»، فصلنامه پژوهش حقوق کیفری، ۱۲ (۴۷)، صص ۸۳-۱۱۴.
- بیهقی، احمد بن حسین (۱۴۱۹)، السنن الکبری، بیروت: دارالفکر.
- پوربافرانی، حسن؛ همتی، مرضیه (۱۳۹۵)، نقد سیاست کیفری ایران در قبال جرائم زیست محیطی، مجله مجلس و راهبرد، ۲۳ (۸۷)، صص ۳۴۹-۳۷۳.
- پوربافرانی، علیرضا؛ صادقیان، ناصر (۱۳۹۹)، حفظ محیط زیست از دیدگاه قرآن و سنت، نخستین کنفرانس ملی حقوق، فقه و فرهنگ، شیراز.
- پورهاشمی، سید عباس؛ نمایان، پیمان؛ طیبی، سبحان (۱۳۹۴)، جرم انگاری تروریسم زیست محیطی؛ چالش‌ها، هنجارها و راهبردها، مجله علوم محیط زیست، ۱۷ (۱)، صص ۱۶۷-۱۸۲.
- تقی‌زاده انصاری، مصطفی. (۱۳۸۵)، حقوق کیفری محیط زیست، تهران: قومس.
- جعفری تبریزی، محمدتقی (۱۳۷۷)، رسائل فقهی، تهران: موسسه نشر کرامت.
- جوادی، حسین؛ رضا نیکخواه، سرنقی؛ صالحی، سیدمهدی (۱۳۹۸)، بررسی الگوی فقهی و سیاست‌های محیط زیستی جمهوری اسلامی ایران در دریاچه ارومیه. فصلنامه پژوهش‌های سیاسی جهان/اسلام، ۹ (۲)، صص ۱۸۳-۲۱۳.
- جوادی‌آملی، عبدالله (۱۳۹۰)، اسلام و محیط زیست، قم: نشر اسراء.
- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۱۴)، وسائل الشیعه، بیروت: انتشارات آل البيت ع.
- حسائی، علیرضا؛ صابری، نصرت‌الله (۱۴۰۴)، «تحلیل و نقد سیاست جنایی ایران در جرایم زیست‌محیطی با اتکا به کنوانسیون‌های بین‌المللی»، فصلنامه حقوق جزای بین‌الملل، ۳ (۱)، صص ۱۰۹-۱۳۰.
- حسینی خامنه‌ای، سید علی (۱۳۸۲)، پیام به همایش حقوق محیط زیست ایران
- <https://farsi.khamenei.ir/message-content?id=3181>.
- حسینی خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۳)، بیانات در دیدار مسئولان محیط زیست
- <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=47424>.
- حسینی مراغی، سید میر عبدالفتاح (۱۴۱۷)، العناوین الفقهیة، قم: مؤسسه النشر الإسلامی
- حق شناس، محمدرضا؛ نقیبی، ابوالقاسم (۱۴۰۰)، نظریه عمومی حقوق اسلامی محیط زیست؛ مبانی ایدئولوژیک و قواعد فقه، مجله الهیات تطبیقی، ۱۲ (۲۵)، صص ۴۳-۵۸.

- حلی(علامه)، حسن بن یوسف (۱۴۲۰)، تحریر الاحکام، قم: مؤسسه اسماعیلیان.
- حلی(علامه)، حسن بن یوسف (۱۴۱۳)، قواعد الأحکام، قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
- شاطبی، ابراهیم بن موسی (۱۴۲۰)، الموافقات، بیروت: مؤسسه الكتب الثقافیة.
- شامبیاتی، هوشنگ (۱۳۷۱ش)، حقوق کیفری اختصاصی، تهران: انتشارات ویستار.
- شهید اول، محمد بن مکی (۱۳۹۸)، القواعد و الفوائد، قم: مجمع ذخائر اسلامی.
- صالحی مقدم، امیرمهدی؛ بهرامی نژاد، علی؛ درویشی هویدا، یوسف (۱۳۹۸)، مسئولیت کیفری تخریب کنندگان محیط زیست در سایه امنیت زیست محیطی، فصلنامه مطالعات دفاع مقدس، ۵ (۴) صص ۶۵-۴۷.
- صیقل، یزدان (۱۳۹۶)، مطالعه حقوقی - جرم شناختی جرم در جامعه مخاطره آمیز (رساله دکتری)، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۴۱۷ق)، المیزان، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- عز الدین عبد العزیز بن عبدالسلام (۱۴۱۴)، قواعد الأحکام، مصر: مکتبه الکلیات الأزهریة.
- فاضل لنکرانی، محمد (۱۳۹۲)، القواعد الفقهیه، قم: مرکز فقهی ائمه اطهار (ع).
- فهیمی، عزیزاله؛ عرب زاده، علی (۱۳۹۱)، مبانی فقهی حقوق محیط زیست، پژوهشنامه حقوق اسلامی، ۱۳ (۱)، ۱۸۹-۲۰۶.
- قاسمی، ناصر (۱۳۸۴)، حقوق کیفری محیط زیست، تهران: جمال الحق.
- قوام، میر عظیم (۱۳۷۵)، حمایت کبفری از محیط زیست، تهران، سازمان حفاظت محیط زیست.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۱)، قواعد عمومی قراردادها، جلد ۱، تهران: دانشگاه تهران.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۱۱)، مصحح: محمدجعفر شمس الدین، بیروت: دارالتعارف.
- متقی، علی بن حسام الدین (۱۴۱۹)، کنز العمال، بیروت: دارالکتب العلمیة.
- محقق داماد، سید مصطفی (۱۳۸۲)، قواعد فقه (بخش مدنی)، تهران: مرکز نشر علوم اسلامی.
- محمودی جانکی، فیروز (۱۳۸۲)، مبانی، اصول و روش های جرم انگاری، رساله دکتری دانشگاه تهران.
- مظفر، محمد رضا (۱۴۲۱)، أصول الفقه، قم: دفتر نشر اسلامی
- معمدی راد، محمد؛ دیمه کار، محمد رضا؛ رستگاری مقدم، امیر عباس (۱۴۰۳)، آموزش و محیط زیست در پرتو الهیات با تاکید بر سند تحول بنیادین آموز، مجله پژوهش در آموزش معارف و تربیت اسلامی، ۵ (۳)، صص ۴۳-۶۴.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۰)، القواعد الفقهیة، قم، مدرسه الامام علی بن ابی طالب (ع).
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۹۴)، <https://www.isna.ir/news/۹۴۱۲۱۶۱۰۱۰۵>
- موسوی خمینی، روح الله (۱۳۷۹)، تحریر الوسیله، قم: مؤسسه نشر آثار امام خمینی (ره).
- موسوی خمینی، روح الله (۱۴۰۳)، استفتانات، قم: مؤسسه نشر آثار امام خمینی (ره).
- نجفی، محمدحسن (۱۴۰۴ق)، جواهر الکلام، بیروت: دار احیاء التراث.
- نماین، پیمان؛ طیبی، سبحان (۱۴۰۰)، مطالعه تطبیقی سنجه های فقهی و اخلاقی اسلام در حفاظت کیفری از محیط زیست جهانی، فصلنامه فقه جزای تطبیقی، ۱ (۴)، صص ۶۹-۸۲.
- نماین، پیمان؛ طیبی، سبحان (۱۳۹۹)، نکات انتقادی از عدالت زیست محیطی و توسعه پایدار، مجله علوم و تکنولوژی محیط زیست، ۲۲ (۸)، صص ۱۰۳-۱۱۱.
- نیکنام، محمدرضا؛ مسجد سرائی، حمید؛ ذوالفقاری، مهدی (۱۴۰۲)، حفظ محیط زیست در پرتو قواعد فقهیه، فصلنامه مطالعات فقه و حقوق اسلامی، ۱۵ (۳۰)، سمنان، صص ۲۸۹-۳۲۰.

سایت

خبرگزاری ایرنا. (۱۴۰۲). «چالش‌های آب در سی‌سخت و سد مارون؛ بحران مدیریت منابع».

<https://www.irna.ir/news/85212808>

ایرنا. ۱۴۰۲. «آسیب‌شناسی نقش دولت در منازعه آبی سی‌سخت و مارون».

<https://www.irna.ir/news/85012381/>

References

- Anna, N. E. V., & Mannan, E. F. (2020). Big data adoption in academic libraries: A literature review. *Library Hi Tech News*, 37(4), 1–5. <https://doi.org/10.1108/LHTN-11-2019-0079>
- Ansari, M. (1998). Fara'id al-usul [The unique jewels of the principles of jurisprudence]. *Majma al-Fikr al-Islami*.
- Bahr al-Ulum, S. M. M. (1983). Bulghat al-faqih [The jurist's requisite]. Maktabat al-Sadiq.
- Bayat, S., & Seyghal, Y. (2024). Foundations of criminalizing environmental crimes in Iran: Emphasizing the harm principle and its evolution. *Criminal Law Research*, 12(47), 83–114.
- Bayhaqi, A. b. H. (1998). Al-Sunan al-kubra [The major sunan]. Dar al-Fikr.
- Bazvand, V., & Nourmohammadi, H. (2023). Evaluating the response to environmental crimes in light of criminal law and green criminology. *Ray Quarterly*, 12(45), 69–91.
- Bojnourdi, S. H. (1998). Al-Qawa'id al-fiqhiyyah [The legal maxims]. Al-Hadi Publications.
- Cox, C., & Tzoc, E. (2023). ChatGPT: Implications for academic libraries. *College and Research Libraries News*, 84(3), 99. <https://doi.org/10.5860/crln.84.3.99>
- Fahimi, A., & Arabzadeh, A. (2012). Jurisprudential foundations of environmental law. *Islamic Law Research Journal*, 13(1), 189–206.
- Fazel Lankarani, M. (2013). Al-Qawaid al-fiqhiyyah [The legal maxims]. The Jurisprudential Center of the Pure Imams (a.s.).
- Ferdowsizadeh, S., Noruzi, A., Ghanbarzadeh, M., & Zadnajaf, K. (2024). Application of long tail theory in digital bookstores. *Library and Information Sciences*, 27(2), 109–138. <https://doi.org/10.30481/lis.2024.445273.2144> (in Persian)
- Gayton, J. T. (2008). Academic libraries: "Social" or "communal?" The nature and future of academic libraries. *Journal of Academic Librarianship*, 34(1), 60–66. <https://doi.org/10.1016/j.acalib.2007.11.011>
- Ghasemi, N. (2005). Environmental criminal law. Jamal al-Haqq.
- Ghavam, M. A. (1996). Criminal protection of the environment. Department of Environment.
- Haghshenas, M. R., & Naqibi, A. (2021). General theory of Islamic environmental law: Ideological foundations and jurisprudential rules. *Journal of Comparative Theology*, 12(25), 43–58.
- Hasaei, A., & Saberi, N. (2025). Analysis and critique of Iranian criminal policy regarding environmental crimes relying on international conventions. *International Criminal Law Quarterly*, 3(1), 109–130.
- Hilli (Allamah), H. b. Y. (1992). Qawa'id al-ahkam [Rules of legal judgments]. Muassasat al-Nashr al-Islami.
- Hilli (Allamah), H. b. Y. (1999). Tahrir al-ahkam [The formulation of legal judgments]. Isma'iliyan Institute.
- Hosseini Khamenei, S. A. (2003). Message to the Iranian Environmental Law Conference. The Center for Preserving and Publishing the Works of Grand Ayatollah Sayyid Ali Khamenei. Retrieved September 20, 2024, from <https://farsi.khamenei.ir/message-content?id=3181>
- Hosseini Khamenei, S. A. (2015). Speech in a meeting with environmental officials. The Center for Preserving and Publishing the Works of Grand Ayatollah Sayyid Ali Khamenei. Retrieved September 20, 2024, from <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=47424>
- Hosseini Maraghi, S. M. A. (1996). Al-Anawin al-fiqhiyyah [The jurisprudential titles]. Muassasat al-Nashr al-Islami.
- Hurr al-Amili, M. b. H. (1993). Wasail al-Shi'ah [Means of the Shia]. Muassasat Al al-Bayt.

- Ibn Babawayh, M. b. A. (1984). *Man la yahduruhi al-faqih* [For him who is not in the presence of a jurist]. Islamic Publications Office.
- Ibn Hazm al-Andalusi, A. b. S. (1987). *Al-Muhalla bi al-athar* [The adorned with traditions] (A. S. al-Bandari, Ed.). Dar al-Kutub al-Ilmiyyah.
- Ibn al-Shat, Q. b. A. (1997). *Idrar al-shuruq ala anwa al-furuq* [Outpouring of sunrises on the varieties of juridical differences]. In A. b. I. al-Qarafi, *Kitab al-furuq*. Al

am al-Kutub

- Ibn Qudamah, A. b. A. (1997). *Al-Mughni* [The sufficient]. Dar Alam al-Kutub.
- Islamic Republic News Agency (IRNA). (2023a, April 24). Pathology of the government's role in the Sisakht and Marun water conflict. <https://www.irna.ir/news/85012381/>
- Islamic Republic News Agency (IRNA). (2023b, September 14). Water challenges in Sisakht and Marun Dam: The resource management crisis. <https://www.irna.ir/news/85212808>
- Izz al-Din Abd al-Aziz b. Abd al-Salam. (1993). *Qawaid al-ahkam fi masalih al-anam* [Rules of legal rulings for human interests]. Maktabat al-Kuliyat al-Azhariyyah.
- Ja'fari Tabrizi, M. T. (1998). *Rasail-i fiqhi* [Jurisprudential treatises]. Karamat Publishing Institute.
- Javadi, H., Nikkhah Sarnaqi, R., & Salehi, S. M. (2019). Examining the jurisprudential model and environmental policies of the Islamic Republic of Iran regarding Lake Urmia. *Political Research of Islamic World*, 9(2), 183–213.
- Javadi Amoli, A. (2011). *Islam and the environment*. Asra Publications.
- Katouzian, N. (2002). *General principles of contracts* (Vol. 1). University of Tehran Press.
- Kulayni, M. b. Y. (1990). *Al-Kafi* [The sufficient] (M. J. Shams al-Din, Ed.). Dar al-Ta'aruf.
- Lippincott, J. K. (2010). A mobile future for academic libraries. *Reference Services Review*, 38(2), 205–213. <https://doi.org/10.1108/00907321011044981>
- Liu, L., & Liu, W. (2023). The engagement of academic libraries in open science: A systematic review. *Journal of Academic Librarianship*, 49(3), 102711. <https://doi.org/10.1016/j.acalib.2023.102711>
- Mabona, A., Van Greunen, D., & Kevin, K. (2024, May). Integration of artificial intelligence (AI) in academic libraries: A systematic literature review. In 2024 IST-Africa Conference (IST-Africa) (pp. 1–9). *IEEE*. <https://doi.org/10.23919/IST-Africa63983.2024.10569288>
- Mahmoudi Janki, F. (2003). *Foundations, principles and methods of criminalization* [Doctoral dissertation, University of Tehran]. Tehran, Iran.
- Makarem Shirazi, N. (1991). *Al-Qawaid al-fiqhiyyah* [The legal maxims]. Imam Ali ibn Abi Talib (a.s.) School.
- Makarem Shirazi, N. (2016, March 6). Ayatollah Makarem Shirazi's views on environmental destruction. Iranian Students News Agency (ISNA). <https://www.isna.ir/news/94121610105>
- Mohaghegh Damad, S. M. (2003). *Rules of jurisprudence (Civil section)*. Islamic Sciences Publication Center.
- Motamedi Rad, M., Dimehkar, M. R., & Rastegari Moghaddam, A. A. (2024). Education and environment in the light of theology with emphasis on the fundamental reform document of education. *Journal of Research in Islamic Education and Upbringing*, 5(3), 43–64.
- Musavi Khomeini, R. (2000). *Tahrir al-wasilah* [Exegesis of the means]. Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works.
- Musavi Khomeini, R. (2024). *Istiftaat* [Religious inquiries/fatwas]. Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works.

- Muttaqi al-Hindi, A. b. H. (1998). *Kanz al-ummal fi sunan al-aqwal wa al-afal* [Treasure of the workers in the traditions of words and actions]. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah.
- Muzaffar, M. R. (2000). *Usul al-fiqh* [The principles of jurisprudence]. Islamic Publications Office.
- Najafi, M. H. (1983). *Jawahir al-kalam fi sharh sharai al-Islam* [Jewels of discourse in explaining the laws of Islam]. Dar Ihya' al-Turath al-Arabi.
- Namamian, P., & Tayyebi, S. (2020). Critical points of environmental justice and sustainable development. *Journal of Environmental Science and Technology*, 22(8), 103–111.
- Namamian, P., & Tayyebi, S. (2021). Comparative study of Islamic jurisprudential and ethical criteria in criminal protection of global environment. *Journal of Comparative Criminal Jurisprudence*, 1(4), 69–82.
- Niknam, M. R., Masjedsaraei, H., & Zolfaghari, M. (2023). Environmental protection in the light of jurisprudential rules. *Journal of Islamic Jurisprudence and Law Studies*, 15(30), 289–320.
- Pourbaferani, A., & Sadeghian, N. (2020). Environmental protection from the perspective of the Quran and Sunnah [Conference presentation]. 1st National Conference on Law, Jurisprudence and Culture, Shiraz, Iran.
- Pourbaferani, H., & Hemmati, M. (2016). Critique of Iran's penal policy towards environmental crimes. *Majlis and Rahbord*, 23(87), 349–373.
- Pourhashemi, S. A., Namamian, P., & Tayyebi, S. (2015). Criminalization of environmental terrorism: Challenges, norms and strategies. *Journal of Environmental Sciences*, 17(1), 167–182.
- Sabzalian, R., Noruzi, A., & Nazari, M. (2021). Study of customer journey map in electronic bookshops. *Academic Librarianship and Information Research*, 55(4), 1–25.
<https://doi.org/10.22059/jlib.2022.340459.1599> (in Persian)
- Salehimoqaddam, A., Bahraminejad, A., & Darvishi Hoveyda, Y. (2019). Criminal liability of environmental destroyers under environmental security. *Journal of Sacred Defense Studies*, 5(4), 47–65.
- Seyghal, Y. (2017). Legal and criminological study of crime in the risk society [Doctoral dissertation, Shahid Beheshti University]. Tehran, Iran.
- Shahid al-Awwal, M. b. M. (2019). *Al-Qawa'id wa al-fawa'id* [The maxims and benefits]. Majma' Zakhair-i Islami.
- Shal, T., Ghamrawi, N., & Naccache, H. (2024). Leadership styles and AI acceptance in academic libraries in higher education. *Journal of Academic Librarianship*, 50(2), 102849.
<https://doi.org/10.1016/j.acalib.2024.102849>
- Shambayati, H. (1992). *Specific criminal law*. Vistar Publications.
- Shatibi, I. b. M. (1999). *Al-Muwafaqat* [The reconciliations]. Muassasat al-Kutub al-Thaqafiyyah.
- Tabatabai, S. M. H. (1996). *Al-Mizan fi tafsir al-Quran* [The balance in the interpretation of the Quran]. Muassasat al-Nashr al-Islami.
- Taghizadeh Ansari, M. (2006). *Environmental criminal law*. Qumis. The Holy Quran.